

ШЫН

№ 15
(17659)

2009 чылдың
февраль 12,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ МАРГЫЛДАА — ТЫВАГА

(Сергей Шойгу шаңналдыг делегей чергелиг хуреш маргылдаазын Кызылга август 6-9 хүннеринде эрттирер дугайында шиитпирни бирги организастьыг хуралга чугаалашкан)

Февраль 10-да «Сүбедей» комплекзиниң залына анаа эвес хурал болуп эрткен. Бо хуралдың удуртукчузу – Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, ТР-ниң Хүреш федерациязының даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол болган. Хуралга Тыва Республиканың Чазааның Аппаратының удуртукчузу В.А.Кочергин, Чазак Даргазының оралакчызы А.П.Дамба-Хуурак база республиканың Спорт болгаш күш-культура агентилелиниң удуртукчулары киришкен.

Шолбан Кара-оол республикада Хүреш федерациязының даргазы болганда сөстү алган. Удуртукчунуң чугаазының утказы мындыг.

Республиканың Күш-культура болгаш спорт агентилели база тыва чон-даа моон мурнунда-ла Тывага бедик деңгелдег улуг чергелиг хуреш маргылдаазындан эрттирер көрзө кандыгыл деп айтырыгны көдүрүп турганнар. 1997 чылда Кызыл хоорайга Россияның хостуг

хуреш талазы-биле чемпионды болуп эрткен. Россия деңгелдег ол спортчу маргылдааны ынчан бистер – республика, хоорай, спорт удуртукчулары, бедик деңгелге эрттиргенин утпаан бис. Ийе, ол Россия чергелиг, а делегей чергелиг маргылдааны эрттирзе дээн бодал

боттанырының кырында келген. Ооң төлөвилелин ажайдап кылып тура, Тывада спорт сайзыралыга кедергей улуг ужу-дузалыг болган кижиге – Россияның Маадыры, бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чуртууус Сергей Шойгунуң ады-биле ону холбаар деп шиитпирге келген. Ынчангаш Шолбан Валерьевич Россияның Хүреш федерациязының удуртукчузу, Олимпий оюннарының чемпиону Михаил Мамишвили, улуг тренер Тедеев-биле кады Сергей Шойгу-биле ажайык ужуражылганы кылган. Делегейниң хостуг Хүреш федерациязы – ФИЛЕ-ниң маңаа дорт киржилгези турар ужурулуг. Ооң-биле харылзаа, чугаа Россияның хуреш удуртукчуларына онаажыр. Делегей чергелиг спортчу маргылдааны эрттирерде, Сергей Шойгу-биле

дугуржулга кылганы анаа эвес.

Бөгүн Кызылды «Сүбедей» аттыг спорткомплекс чокка бодаары безин берге. Бо кайгамчыктыг спортзалче кире бээрге, өске делегей сагындырып келир. Мында чаңгыс угда бут бөмбүү, хол бөмбүү, баскетбол ойнаан, тренажерларга күш-дамырын сайзыраткан, рингге шашкылашкан, хевиске хурешкен, акробатика кылган, брейк-танцы күүсеткен, стол тенниси ойнаан, а доштуг залда хоккейлен, конькилиг чуңгуулаан кижиге кара шаар. Спортчу хептиг улусту көөрге: Чазак Даргазы, каратэ спортунуң төлээзи Шолбан Кара-оол, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Даргазы, хол бөмбүү ойнаар Хонук-оол Монгуштан эгелээш, сайыттар, оларның оралакчылары, 60-даа харлыг хоочуннар, 20-даа

харлыг аныяктар бар. Аныяктар дугайында онзап чугаалаар болза эки. «Сүбедей» тыва аныяктарның езулуг ыдыктыг өргээзи апарган. Ылангыя доштуг залче оларның оочуру шуут үзүлбес. Аксында кург эмискиин соруп алган чаштардан эгелээш, бичии класстың оолдар, уруглары, аныяк өг-бүлелер моон белем чаныксава. Дыштаныр хүннерде ынаар конькилеп кирери бергедей бээр, кижиниң хөйүндөн билеттер сатпайн баар. Кызылдың амгы аныяк-өскени «Сүбедейни» төрзөн бажыны кылып алган дизе, чазыг чок. Маңаа аныяктар болчажып, бот-боттарының спортка хандыкшылын ажайып турарлар. Бичии чаштар күш-культураның эң баштайгы тыныжын моон тынып ап турарлар.

(Уланчызы 3-кү арында).

Тыва Республиканың Чазаанда

МУРНАДЫ ХӨГЖҮДЕР УГЛАНЫШКЫННАР ТОДАРААН

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралы февраль 10-да болуп эрткен. Аңаа республиканың амыдыралыга ужу-дузалыг чээрби ажыг айтырыгны сайгарып көргөн.

Чугаалашкан айтырыгларның иштинден Тыва Республиканың яамыларының болгаш агентилелдериниң 2009 чылда ажыл-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкыннарын тодарадып чугаалашканы хуралга кол черни ээлээн.

Тыва Республиканың бойдус курлавырлары болгаш экология сайыды Сагаан-оол Долгар яамы 2009 чылда кандыг кол угланышкыннары-биле ажылдаарын таныштырган. Тываның авиация болгаш арга-арыгны камгалаар баазаны тургузар, республиканың минералдыг чиг эт курлавырларын шиңгээдип алыр талазы-биле улуг инвестиция төлөвилелдерин боттандырып эгелээни-биле холбаштыр долгандыр турар хүрээлелди камгалаар хемчеглерни алыры яамының мурнады хөгжүдөр ажыл-чорудулгазы болуп турар. Красноярскиниң авиабаазаны крайның күрүне албан чери болу бергенинден моон сонгаар Тывага бодунуң ачы-дузазын чедирбес болу берген, ынчангаш Тыва Республика бодунуң авиация болгаш арга-арыг камгалаар баазаны тургузуп алыры чугула болу берген, бо дугайында федералдыг төпте мону харыйлаар албан чери-биле чугааны кылганын сайыт Чазак кижигүн-

неринге дыңнаткан. Яамының 2009 чылда ажыл-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкыннарын Шолбан Кара-оол деткээш, оларны амыдыралга боттандыраар республикага ажыктыг болур, ынчангаш шударга ажылдаарын сүмелээн.

Республиканың Кадык камгалам яамызының 2009 чылда ажыл-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкыннарын яамының сайыды Александр Ооржак Чазак кижигүннеринге чугаалап берген. Кол кичээнгеи организастьыг хемчеглерже, наркология албанының материал-техниктиг баазаны быжыглаарынче, эмнелгелериниң ажылын, кадрлар белеткелин экижидеринче угландырган. Чазак Даргазы яамының ажылдап кылган хемчеглеринге таарзынмаан, мурнады хөгжүдөр ажыл-херектериниң угланышкыннарын тодарадып айтып-паан, хүн бүрү күүседип турар хемчеглерни киригенин демдеглээн. Амгы үеде колдуунда кижиге бүрү-

зүн дүвүредип турар арагалаашкынга, наркоманияга удур эң шыңгыы хемчеглерни алырынче чедир сагыш салбаан. Бо айтырыгны шупту демнежиң алгаш шиитпирлээри чугула болу бергенин ол айтыкташ, доктаалга атты салырынга чедир яамының 2009 чылда ажыл-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкыннарга чогуур эдилгелерни киригенин саналдаан.

Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң 2009 чылда ажыл-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкыннарына массалыг күш-культураны болгаш спортту хөгжүдөрүн, чурттакчы чоннуң ортузунга амыдыралдың кадык овор-хевирин суртаалдаарын, бедик мергежилдиг спортчуларны белеткээрин болгаш өске-даа хемчеглерни киригенин ооң директору Мерген Ооржак хуралга илеткээн. Агентилелдин боттандыраар хемчеглеринге хамаарыштыр санал берген Шолбан Кара-оол болгаш Чазак кижигүннери спортту хөгжүдөрде, ооң массалыг болурун чедип алырда чүнү кылырын тодаргай айтып-паан, чамдык кирген хемчеглерниң акшаландырышы-кыны бюджетте көрдүмээзин айтыпкан. Агентилелдин хемчеглерин бирги номчулгада хүлээп алгаш, дараазында хуралга чугаалажырын шиитпирлээн.

2009-2010 чылдарда инвестиция сорулгаларына федералдыг бюджеттен Тыва Республикага күрүнен деткимче көргүзөр айтырыглар талазы-биле хемчеглерни бадылаар дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээри республиканың социал экономиказын хөгжүдөрүнге биче эвес салышкынын киригенин хуралга айтыкташ, республиканың яамылары болгаш ведомстволары федералдыг төпте боттарына хамаарылгалыг органнар-биле сырый харылзаалыг ажылдаарын, күрүнен деткимче алырының чагыгларын чогуур хуусаазында киригенин, удуртукчу бүрүзү оларны чогумчалыг камгалаар, инвестицияны хаара тудар хемчеглерни алырын сүмелээн.

Тыва Республиканың «Солуннар-сеткүүлдер, ном үндүрер бажың» — (Издательский дом) күрүнениң автономнуг албан черин тургузар дугайында айтырыгны хуралга сайгарып көргөн. Бо талазы-биле илеткелди республиканың культура болгаш информация политиказының сайыдының оралакчызы Роман Тас-оол кылгаш, «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Тыва Республика», «Эне сөзү» солуннарның редакцияларын чаңгыс организация кылдыр каттыштыргаш, ону Тыва Республиканың «Солуннар-сет-

күүлдер, ном үндүрер бажың» күрүнениң автономнуг албан чери деп адаарын саналдаан. Бо албан черин тургузарга солуннарның ажыл-чорудулгазы экижириң, орулгалыг болу бээрин болгаш өске-даа эки талаларын илеткелчи чугаалаан.

Чазак кижигүннери бо айтырыгны бүгү талалыг сайгарып көргөнер, чаа чүүлдү эгелээрге ооң эки болгаш багай талалары база турар, ону коңуг кичээнгеи ханы өөренип көөрүн саналдааннар. Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол сөс алгаш, Россияның парламенти, Чазак боттары солуннарлыг, аңаа чорудуп турар ажыл-чорудулгазын долзуу-биле бижиң, хөйге таныштырып турарын айтыкташ, бир эвес Тыва Республиканың Чазааның үндезилеп тургусканы солуннарын автономнуг албан чери «Солуннар үндүрер парлалга бажыңыңга» кадыктар болза, Чазактың, ооң Даргазының ажыл-чорудулгазының дугайында делгереңгейи-биле бижири, оларның эргелерин, хүлээлгелерин, эрге-ажыын камгалап чырыдары чедингири-биле болдунмай баарын чугаалаан. Ындыг болганда бо айтырыгны ам-даа эки сайгарып көөрүн, юристерниң, эксперттерин саналдарын, сүмелерин алырын, мону бүгү талалыг сайгарып көөр, чогуур түңнелди үндүрер тускай хуралды эрттирер саналды киригенин. Ынчангаш бо айтырыгны чугаалажырын соңгаарлаткан.

Хүн чурумунда кирген айтырыгларны Чазак хуралы шуптузун чугаалашкаш, чогуур доктаалдарны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БӨГҮНГҮ СТУДЕНТИЛЕР — РЕСПУБЛИКАНЫҢ КЕЛИР ҮЕЗИ

Москвада студентилер-биле ужуражылга

Февраль 3-те
Москвага
республиканың
Баштыңы Шолбан
Кара-оол
найысылалдың
дээди өөрөдиге
черлеринде
өөренип турар
тыва
студентилер-биле
ужурашкан.

Ужуражылганың эрткен чери — Москваның Донская кудумчузунда турар Тыва Республиканың Москвада доктаамал төлээ чери. Төлээ чериниң турар чери шупту студентилерге билдингир, чүге дизе студентилерниң болгаш тыва землячествонун бүгү-ле кол-кол организацыяны айтырыгларын бо черде шиитпирлеп турар.

Тыва дугайында чаа медээлерни дыңнап база республикада байдал дугайында Шолбан Кара-оолдун бодундан айтырып, билип алыр дээн 100 ажыг студентилер чыгып келген. Сонуургалдыг студентилерниң республиканың Баштыңы-биле чугаазы дөрт хире шак уламчылаан. «Мурнунда салдыг сорулгалыг аныктар-биле чугаалажырга солун болгаш өөрүнчүг. Олар хөйүнү эки билер болгаш бурунгаар чүткүлдүг-дүр. Оларның бодалдары улуг улуска база бир-ле чаа чүлдү ажыдып турар. Аравыста харылзажып чугаалажып кээрге, кижилер байдалче бир аңгы, бир аай эвес көөр аргалыг апардыр» деп, бодунун сагыш-бодалдары-биле Шолбан Кара-оол үлешкен.

Москваның студентилери республиказының социал-экономика хөгжүлдезиниң кандыг үе-чадазында турарын кичээнгеилги дыңнап, боттарының блокноттарына чугула чүлдүрнү демдегледип, премьерге маргыш чок харыларны дидими-биле дүрген берип, боттарының бодалдарын чугаалап, айтырыг-

ларны салып, тодаргай саналдарны кирип турганнар.

Россия Федерациязының Чазаның чанында Саң-хөө академиязының бешки курсчузун Каң-Демир МОНГУШ республикага кадрлар курлавырын тургузарының дугайында айтырыгны көдүрген. «Бистерниң хөй кезиивисиндиг курлавырга туруп алырынга сонугалдыг бис. Ынчалза-даа кандидаттарның ширилгезин 25 хардан өрүчүрдүп эгелээр. Назы-хар кызыгаарлаашкынын кудуладыры негеттинип турар деп бодаар мен, дээди өөрөдиге черин колдуунда 22-23 харлыында доозар болгай» — деп, бодалы-биле ол үлешкен. Оон аңгыда Каң-Демир Тываның Өөрөдиге яамызынга, аныктарның бизнес-төлөвилелдер конкурзунун киржикчилеринге чүгле республиканың девискээринде өөренип турар студентилер киригирин чөпшээрер каан турган кызыгаарлаашкынын база ап кааптарын саналдаан. Каң-Демир Монгуштун бодалы-биле тиилекчинге улуг акша-шаңналдарны берип турар бизнес-төлөвилелдер конкурзунга Тывадан дашкаар өөренип турар улус база киржир ужурулуг.

Республиканы тускай аңгылап, танып болур кол ылгавыр им-дем дээн чогаадып тургузар айтырыгның дугайында МКУ-нун аспирантызы Кадыг-оол ХҮЛЕРБЕН сонугал чугаалаан. «2008 чылды Тывада Хөөмей чылы деп, а 2009

чылды Игил чылы деп чарлааны дыка онза-дыр! Ол болушкуннар бистиң республиканың онзагай национал демдээ-дир. Ынчалза-жок ону чедишкенин боттандырырга чаңгыс аай, тодаргай программа черек. Бистиң Тыва-высты төп МИЧ-терге эки талазындан тода көргүзөр, чамдыкта, чижээ, республиканы чыдыг чашпан аймаа тарадып-садары-биле амыдырап турар кижилер чурту кылдыр көргүзүп турар болгай, мындыг чөптүг эвес багай дыңнадыгларны доп-дораан базары чугула» — деп, Кадыг-оол Хүлербен санап турар.

РКАУ-нун Тимирязев аттыг МКАА-ның 5-ки курсчузун, келир үеде агробизнес специализи Аяс ЭРЕНЧИН конопляны одаар чүүлче азы сера чок бүдүрген кылымал хөмүр-даш кылдыр болбаазы-радыр аргаларны өөренип турарын дыңнаткан. Кажан-на ийик республикага бо талазы-биле чогуур эртем ажылдары тыптып келир база оларны чедишкенин боттандыра дээрзинге ол бүзүрелдиг.

Экономиканың дээди школазының Курце университетинин студентизи Яна ЛЕОНОВА республиканың Баштыңындан: «Эрткен чайын силер студентилерге Чазак кежигүннериниң дубларлары болурун саналдаан силер. Дыштаныр хуннерде олар силерниң кабинеттериңерге ажылдап, ажыл-херекчи болгаш чогадыкчы айтырыгларны шиит-

пирлеп болуру көрдүнген турган. Ол чогадыкчы бодал бүткен бе?» деп айтырыгны салган.

«А силер чүү деп бодап тур силер? — деп, Шолбан Кара-оол удур айтырган. — Бистер боттарыбыз ол саналды силерге кириген бис, а херекти силер уламчылаар ужурулуг силер. Ынчалза-даа чүгле ийик, ол төлөвилелди боттандырырга кым-даа диткирлээн. А ол херек кырында дыка солун эгелээшкин ышкыжыл. Шенеп көрүнер даан, дыка орайтаваанда».

Аныктарның төлөвилелиниң бурунгаарлаары, бир-ле дугаарында, анык улустун боттарының тодаргай хөделишкениннен хамааржырын дарга онзалап демдеглээн. «Бистер силерге бир-ле чаа чүлдү чогадыр эвес, а силер боттарыңар бистерниң хөделишкенинневи өөренип көрүп, олар чаңгыс аай болгай, ынчангаш силерниң кылып чорудар ажылыңар аныктар политиказын шын айтып углап бээри болур. Идипкейлиг болуңар, ылаңгыя бо чылын» — деп, премьер сүмелзэн.

Москвада тыва землячествонун активи «АМТЗ» деп адаан төлөвилелди киригеннер.

АМТЗ — аныктарның Москвада тыва землячествозу дээн. Уругларның саналы-биле чаа организация тыва землячествону быжыглаар. АМТЗ дээди өөрөдиге черлериниң кады ажылдажылгазының

айтырыглары-биле, кижиниң сайзыралынче ажылдаар болгаш лидерлерни илередир, культура-массалыг хемчеглерни, Тываның болгаш Россияның билдингир ажылдакчылары-биле өөрөдиглиг семинарларны база ол ышкыш эртем-практиктиг конференцияларны эрттирер. Онза байдалдарда студентилерни деткир фондуну тургузарын планнап турар. Планнап-тынган хемчеглерден аңгыда, студентилер федералдыг хоолжудулганы, күрүнө эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылганың регионда органның ажылын организастаарын өөренир.

«Республиканың Чазаа аныктарның кандыг-даа төлөвилелин деткир. Кол-ла чүве — аныктар тывынгыр болгаш эгелзэн херектерин төнчүзүңге чедишкенин чедирер ужурулуг» — деп, премьер студентилерге сүмелзэн.

Ужуражылганы төндүрүп тура, Шолбан Кара-оол студентилерге өөрөдигезинге чедишкенин күүзэн. Бодунун профессионал болгаш кижизиг талалары-биле бурунгаар чүткүлдүг аныктарны чазак эскерип көрүп турарын ол катап база демдегледип чугаалаан. Москваның бөгүнгү студентилери — олар республиканың келир үеде удуртуп-башкаар кижилери-дир дээн бодалын база дарга илереткен.

Тыва Республиканың
Чазаның Даргазының 2007
чылдың май 3-те
«Н.К.Монгалыи
дугайында» №76 Чарлыына
өскерилгелер киригириниң
дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ
ЧАРЛЫ

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың май 3-те «Н.К.Монгалыи дугайында» №76 Чарлыының 1-ги пунктузунга «күрүнө пенсиязынче үнгени-биле холбаштыр бодунун күзели-биле» дээн сөстөрнү немээр.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хунунден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2009 чылдың февраль 9
№38

ДОКТААЛДЫҢ КҮҮСЕЛДЕЗИН БОТТАРЫ ХЫНААН

Республиканың чурттакчыларының үштүң бир кезин азы 110 муң кижилер чурттап турар Кызыл хоорайда маршрут таксилеринге аргыжарының өртээ февраль 10-дан эгелээш үш рубльге чиигээ. Хоорайның пассажирлериниң аргыжылгазының 90 хуузу 460 «Газель» хандырып турар. ТР-ниң Чазаның

январь 29-та хүлээп алганы доктаалыга дүүштүр аргыжылга өртээ 14 рубльден 11 рубльге чиигээ.

Тываның Чазаның парлалга албанының дыңнатканы-биле алырга, аргыжылганың өртээниң бот-үнезиниң структуразында 40 ажыг хуузу тургузуп турар бензиниң өртээниң чиигээни-биле холбаштыр өртөкти бадырарының дугайында шиитпирни хүлээп алган.

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол биле Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг боттары маршрут таксизинге чоруп тургаш, тарифти бадырарының дугайында доктаалдың күүселдезин хынаан. Делегейиниң, Россияның болгаш Сибириниң чыынды командаларының аразында делегей маргылдаазын эрттирериниң талазы-биле оргкомитеттин хуралына кири-жири-биле олар төбөтө «ПЧТ» доктаамындан «Сүбедей» спорт-

комплекске чедир «Газельге» олурпканнар.

Хоорайның мэри Владислав Ховалыгның чугаалап турары-биле алырга, февраль 10-да пассажирлер аргыштырып турар «Газельдер» шупту ажылче үнген. Таксистер ажыл соксадырын планнап турарының дугайында дамчыыр чугаа бадыйкаттырмаан. Күрүнө тодаргай экономиктиг санажылга үндөзилеп, тарифти таарыштырар эргелиг. Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының специалистериниң санааны-биле алырга, аргыжарының өртээ 11 рубль турда, орулганың хемчээли 15 хуу болур.

Республика Баштыңының болгаш хоорай мэриниң олурган маршрутканың чолаачызы орук шимчээшкининиң чурумун чаңгыс-даа хажытпаан. «1а» маршрут машина-ның чоруурунун көрдүнген хем-

чээлин тудуп шыдаан болгаш артык пассажирлер албаан. Маршрутка чөпшээрзэн черлерге доктаап чораан. «Мындыг пассажирлер таварышканы дүвүренчиг болду... Чурум езугаар оларны чедирип кагдым» — деп, чолаачы Олег Монгуш сөөлүндө чугаалаан.

Республика Баштыңы-биле чаңгыс «Газельге» таварышкан пассажирлер маршрут таксилери орук шимчээшкининиң чурумун доктаамал сагывайн турарын чугаалааннар. Ынчангаш аргыштырылганы чурумчудары чугула.

Бо чылын ТР-ниң Чазаа, хоорайның мэриязы болгаш Кызылдың пассажирлер АТБ-биле кады республика бюджетинден дотация-биле АТБ-ниң автопарыгын чаа автобустар-биле немей хандыраар акша-хөреңгини тыварын шиитпирлеп турар. Чиигелдегил кижилерни хандыраар социал чагыгны бүдүрүлгө күүседир апар.

«Тува-Онлайн» медээ агентилели.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ МАРГЫЛДАА — ТЫВАГА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ийи улуг залда күш-дамырын сайзыраткан улусту кым-даа улуг, бичии деп ылгап турбас — шупту кады, кожа. Ындыг болганда, «Сүбедейе» кижиги бүрүзүнүн өскөлөргө хамаарылгазы кончуг чыпшык, эвилең-ээлдек. Мында кедергей кижизиги байдал ала-чай-гаар тыптып келген. Бир сактырга, тыва өг-иштинде дег: ында өг-бүленин улуг, бичии улугу чеже-даа кижиги болза, кым кымга-даа шалтыктавас, бодунун-на ажал-херээн кылып турар боор ийик. «Сүбедейе» база-ла шак ындыг эп-найыралчы, харын-даа хан-терелчи байдал бары каракка көскү.

Шак мындыг чонну улуг, бичии дивейн хаара тудуп турар Россияда безин ховар спортзалды бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Күжүгетович Шойгу кыска хуусаада туттурган болгай. Бодум доктаамал бо спорт залында барып, бидик дагларже белеткелим кылып турар болгаш, Сергей Шойгунун тыва чонунга чедирип турар дузасын чүге-даа деңнээрин бодап шыдавас мен. Шак бо ийи кожа тиккен ак өглер дег спорт залы та чеже аныктарга спорт делегейин ажыдып, эки бодалдарже, талыгыр бидиктерже оларны чедирер ирги деп бодаар мен. Кижиниң эки бодалдары эге баштай-ла ооң кадык мага-бодундан эгелээр болгай. А «Сүбедейе» кымга-даа, бир-ле дугаарында, кадыкшылды сөңнеп турар. Бистиң алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгу төрөөн чонунга, төрөөн черинге ол хире ынак, эки чүвени кылып бээрин бодап, чогуруп берип чоруур. Бо спорт залында бир элдептиг чүве бар: маңаа спортчу хептиг келген кижиги ала-чайгаар чалыткай бээр,

назы-харын-даа уттултар. Өске спорт залдарына кирерге бо кижиги болза, аныктар аразында артык кижиги болганын дораан-на билип кааптар, а маңаа ындыг бодап башка безин кирбес. Ол хире хуулгаа-зынныг, амгы дыл-биле алырга, эки ауралыг спорт залдары. Бидик сүл-делиг чаңгыс чер-чурттуувустун Сергей Шойгунун кайгамчыктыг бидик сүлде-сүзүү бээр кирген кижиги бүрүзүнге дамчып турар деп дорту-биле чугаалап болур мен. Таныыр улугумга: «Сергей Шойгу Маадырывыс аныктарга, чонунга болза-даа кайгамчыктыг буяныг чүүл кылып берген кижиги аа! Ооң буянын чандырып шыдаар бис бе?» деп бо-ла чугаалаар мен.

Шак ындыг бодап чүгө мени эвес, а хөй кижилериниң медресин дүвүредип турары бо хуралдан база билдинген. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. Кара-оол Россияның Хүреш спорт федерациязының удуртукчулары Сергей Шойгунун боду-биле ужуражып, Тывага делегей чергелиг хүреш маргылдаа эрттиргеш, ол маргылдааның шаңналын ооң ады-биле адаарын саналдап барганнар. Сергей Күжүгетович бо бурунгаар депшилгелиг бодап дораан деткээн. Шак мындыг чергелиг улуг маргылдаа эрттирер арга-дуржулга Тываның удуртулгазында чогуу айтып, Россияның спорт удуртукчуларындан бо айтырыг талазы-биле дуза кадарын дилээн.

Мамашвили-даа, Тедеев-даа хүреш спорт маттар-биле, таблялар дээш, өске-даа дериг-херекселдер-биле дузалажырын аазааннар. Бодунун талазындан Сергей Күжүгетович кандыг-даа дуза кадарындан чажам дивезин чугаалаан.

Республиканың Чазаның Даргазы Ш. Кара-оол Россияның онза байдалдар сайыды С. Шойгу-биле ужурашкан санында-ла чонунга, республикага чугула херек бир-ле чүвени дугуржуп ап, боттандырып кириптерлер. Бо таварылга база ону бадыткаан.

Шак ындыг деткимче-чөпшээрел алган соонда, бистиң Хүреш спорт федерациязы бодунун ажылының баштайгы базымнарын кылып турары бо. Чоокта чаа Красноярск хоорайга Иван Ярыгин аттыг хостуг хүрешке делегей чергелиг турнир болурга, ынаар Күш-культура, спорт агентилелиниң ажылдакчылары барып, арга-дуржулга солчуп чорааннар. Ында билип аар чүүлдер-ле хөй: канчаар эрттирери, спортчуларга таарымчалыг байдалдарны тургузары дээш, хөй-ле чүүлдер бар. Ол дугайында агентилелдин директору Мерген Ооржак тайылбырлап турду. Федерация даргазы Ш. Кара-оол делегей чергелиг мындыг хүреш маргылдаазын Россияның Маадыры Сергей Шойгунун шаңналы кылдыр адаарына чөпшээрел алганын дыңнаткан. Эң баштайгы чугула айтырыг — бо улуг маргыл-

дааның ады кандыг болурул? деп спорт удуртукчуларындан айтырган. «Россияның болгаш делегейниң чыынды командаларының аразында Сергей Шойгу аттыг шаңналдыг делегей чергелиг маргылдаа» деп амдызында ындыг ат саналга кирген. Бо таварылгада бир командадан: Россиядан, делегейден 12-12 кижиги киржирин спорт удуртукчулары айытканнар. Маңаа немей Сибириниң чыынды командазы база киржи болурун Ш. Кара-оол чугаалаан. Ынчал кээрге, делегей чергелиг чеже спортчу киржи билдингир. Мындыг улуг чергелиг маргылдаага хостуг хүреш мастерлеринден аңгыда, делегей чергелиг өске спортчулар база кээр. Делегейниң тулган чемпиону, боксер Константин Цзю бо маргылдаага кээрин аазаан. Ол Тывага мастер-классты эрттирип болур. Бо солун дыңнадыга улаштыр өске спорт төлээлери база саналын када бергенер: каратэ спорттун төлээлери 7 даныг Сенсей Сасакини, Чөөн чүктүн месилдежишкениниң мастери Вениамин Пакты база чалап боорун саналдааннар. Делегейде шак мындыг сурагыл спортчуларны чалаар ужуру — бистиң анык-өскөн олардан үлөгер-чижек ап, сүлде-сүзүүн бедидеринде.

Кызыл хоорайның мэри Владислав Ховалыг Тываның 5 чылы аттыг стадионга улуг чаартылгалыг ажылдар кылырын тайылбырлаан. Стадион чоок-кавызында бажың-

нарның даштыкы байдалын чаартыр, оруктарны септээр дээш, кылыр ажыл-ла хөй. Бир дугаарында акша-төгерик айтырынын шийтпирлеп алыры чугула, моон бүгү аргаларын тывар бис деп, ол чугаалаан.

Шолбан Валерьевич бо ажылды ам дораан сегирип алгаш, ажыл-чын бөлүктөрдөн тургускаш, Анатолий Дамба-Хуурак баштаан спорт ажылдакчылары Москва чедип, Россияның Хүреш федерациязының удуртукчулары-биле ажылды уламчылаарын саналдаан.

Баш удур дугуржулга-биле делегей чергелиг командалар аразында хостуг хүрешке турнирни бо чылдың август 6-9 хуннеринде эрттирер кылдыр чугаалашкан. Ынчан республиканың улуг байырлалдары: Наадым, Тываның Россияга каттышканының 65 чыл ою болур хуннер база чоокшулап келген турар. Ол байдалды база чогуучалыг өөренип көөрүн Чазак Даргазы саналдаан. Алдарлыг чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгунун ады-биле холбашкан делегей чергелиг хүреш маргылдаазынга белеткел ажылдарын шалыпкыны-биле кылып кириптеринче, саналоналдарны Кызыл хоорай мэри Владислав Ховалыгның адынче кирирерин республиканың Хүреш федерациязының удуртукчузу, ТР-ниң Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол айтыкан.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
чогаалчы.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ДАҢЗЫЗЫ

Бай-Тайга кожуунун Шуй суурда чурттап турар соңгукчу Күске Сүрүн Тыва Республиканың Соңгудла комиссиязынче Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының депутаттарының даңзызын солуннарга парлаарын дилээн чагааны чоруткан. Ында чамдык соңгукчулар оларның округундан Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаты кайы партиядан, кайы округтан кымның соңгуктуканын, депутаттарның соңгукчулар-биле ужурашпайн турарындан оларның уттундурганын, ажал-чорудулгазын билбес бооп турарын айыткан. Мону барымдаалаш, соңгукчуларның дилээн езугаар чаңгыс мандаттыг округтардан болгаш партиялар даңзызы-биле соңгуктан депутаттар дугайында ТР-ниң Соңгудла комиссиязының берген медээлерин бөгүн парладывыс.

Чаңгыс аай пропорционалдыг соңгудла округунун талазы-биле Политиктиг партия Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада республика салбыры

1. Зоя Юрьевна ДОРЖУ — «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү. Даңзының ниити кезээ.

2. Дандар Дандар-оолович ООРЖАК — «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү. Даңзының ниити кезээ.

3. Амир Намажолович ОНДАР — «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү. Регионалдыг бөлүк №5: Чөөн-Хемчиктин №9, Сүт-Хөлдүн №10 соңгудла округтары.

4. Юрий Валерьевич КАРА-ООЛ — «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү. Регионалдыг бөлүк №6: Улуг-Хемнин №11, Танды-Ууланын №15 соңгудла округтары.

5. Зинаида Шурженеевна ОНДАР — «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү. Регионалдыг бөлүк №7: Бии-Хемнин №12, Кызылдың №13 соңгудла ок-

ругтары.

6. Юрий Шыдыраевич САЛ-ЧАК — «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү. Регионалдыг бөлүк №8: Каа-Хемнин №14, Тес-Хемнин №16 соңгудла округтары.

7. Зинаида Васильевна ДЕХТЯР — «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү. Регионалдыг бөлүк №4: Алаштын №7, Хемчиктин №8 соңгудла округтары.

8. Галина Максимовна МУНЗУК — регионалдыг бөлүк №3: Автодорожный №5, Ангарский №6 соңгудла округтары.

9. Раиса Николаевна ХАЙМА-НОВА — «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү. Даңзының ниити кезээ.

Политиктиг партия «Россияның амыдырал партиязы» политиктиг партиязының Тыва Республикада регионалдыг салбыры

10. Орлан Алан-оолович СОТ-ПА — регионалдыг бөлүк №1: Ленинградский №1, Восточный №2 соңгудла округтары.

11. Тарас Тонгакович ТАРЖА — регионалдыг бөлүк №2: Центральный №3, Правобережный №4 соңгудла округтары.

12. Виктория Вячеславовна

КЫСЫГБАЙ — регионалдыг бөлүк №3: Автодорожный №5, Ангарский №6 соңгудла округтары.

13. Шолбан Викторович ЧООДУ — регионалдыг бөлүк №3: Автодорожный №5, Ангарский №6 соңгудла округтары.

14. Антонида Даваевна ТАМБА — регионалдыг бөлүк №1: Ленинградский №1, Восточный №2 соңгудла округтары.

15. Борис Кыргысович ШОМ-БУН — регионалдыг бөлүк №8: Каа-Хемнин №14, Тес-Хемнин №16 соңгудла округтары.

16. Семис Даваевна ОЮН — регионалдыг бөлүк №8: Каа-Хемнин №14, Тес-Хемнин №16 соңгудла округтары.

Соңгудаларның мажоритарлыг системаның талазы-биле Ленинградский №1 мажоритарлыг соңгудла округу

1. Сергей Викторович САФРИН — бодун боду депшиткен (депутатка 11.3.07 соңгуктан).

Восточный №2 мажоритарлыг соңгудла округу

2. Иван Васильевич ЧУЧЕВ — «Россияның амыдырал партиязы» политиктиг партияның Тыва Республикада регионалдыг салбырындан депшиткен.

Центральный №3 мажоритарлыг соңгудла округу

3. Борис Константинович БАЛ-ЧИЙ-ООЛ — бодун долу депшиткен (депутатка 11.3.07 соңгуктан).

Правобережный №4 мажоритарлыг соңгудла округу

4. Вячеслав Андреевич УШКА-ЛОВ — бодун боду депшиткен (депутатка 02.03.08 соңгуктан).

Автодорожный №5 мажоритарлыг соңгудла округу

5. Зоя Назытьевна САТ — бодун боду депшиткен (депутатка 11.3.07 соңгуктан).

Ангарский №6 мажоритарлыг соңгудла округу

6. Ирина Петровна САМОЙ-ЛЕНКО — Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада республика салбыры депшиткен.

Алаштын №7 мажоритарлыг соңгудла округу

7. Роман Степанович МОНГУШ — бодун боду депшиткен.

Хемчиктин №8 мажоритарлыг соңгудла округу

8. Андриан Шериг-оолович ООРЖАК — бодун боду депшиткен.

Чөөн-Хемчиктин №9 мажоритарлыг соңгудла округу

9. Роза Доржуевна ДЕГЕ — Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада республика салбыры депшиткен.

Сүт-Хөлдүн №10 мажоритарлыг соңгудла округу

10. Өнер Хулерович ОНДАР — Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тывада республика салбыры депшиткен.

Улуг-Хемнин №11 мажоритарлыг соңгудла округу

11. Василий Монгушович БАР-ТЫНА-САДЫ — «Россияның амы-

Тыва Республиканың Соңгудла комиссиязының даргазы Б.Д.ОНДАР.

Редакциядан кыска тайылбыр: Мажоритарлыг система соңгудалары дээр, «хөй нуруузу» дээр уткалыг француз сөс, а латин дыл-биле «улуг» дээр. Соңгудаларга бадылаашкынның эң-не хөй нуруузу азы аңаа хөй нуруузу алган кандидатты (азы партиялар, блоктар аайы-биле кандидаттарның даңзызын) соңгуктурган деп санаар ындыг соңгудла системаны мажоритарлыг соңгудла системасы деп адаар, бир округтан чүгө чаңгыс депутат соңгуктуруп. Мажоритарлыг система болза парламентарилерни тургузарына эң-не непергей система болуп турар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

«Тыва Республиканың Чазаның ажил-агый эргелели» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан черин тургузарының дугайында

2008 чылдың декабрь 24 №777 Кызыл хоорай

Россия Федерациязының Хамааты кодекзинин 120 чүүлүгө, 1999 чылдың октябрь 6-да «Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне эрге-чагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарының ниити принциптерин организастаарының дугайында» №184 Федералдык хоойлузунун 26.3 чүүлүгө, Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың декабрь 30-де «Тыва Республиканың күрүне албан черлеринин бар турар хевирин өскерткени-биле Тыва Республиканың автономнуг күрүне албан черлерин тургузар дугайында саналды сайгарып чугаалажыр Чурумун бадылаарының дугайында» №1123 доктаалында дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. «Тыва Республиканың Чазак Аппарадының ажил-агый эргелели» Күрүне албан черинин бар турган хевирин өскерттири-биле «Тыва Республиканың Чазаның ажил-агый эргелели» Күрүнениң автономнуг албан черин тургузар.

2. «Тыва Республиканың Чазаның ажил-агый эргелели» Тыва Республиканың Күрүне албан черинин тургузукчузу хүлээлгезин болгаш бүрүн эргезин Тыва Республиканың Чазанга бээр.

3. Коштунган капсырылгаларны:

«Тыва Республиканың Чазаның ажил-агый эргелели» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан черинин Уставын;

«Тыва Республиканың Чазаның ажил-агый эргелели» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан чери дээш быжыг-лаан Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнүн составын бадылаар.

4. Амгы доктаалдың 3-кү пунктузунда

Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың декабрь 24-те №777 доктаалы-биле бадылаан

«Тыва Республиканың Чазаның ажил-агый эргелели» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан черинин УСТАВЫ

1. Ниити чүүлдер

1.1. «Тыва Республиканың Чазаның ажил-агый эргелели» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан черин (моон соңгаар — Албан чери) «Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының ажил-агый эргелели» деп турган күрүне албан черинин хевирин өскерткени-биле ону тургускан.

1.2. Оон тургузукчузу Тыва Республиканың Чазак болур (моон соңгаар-Тургузукчузу).

1.3. Албан черинин долу ады: «Тыва Республиканың Чазаның ажил-агый эргелели» Тыва Республиканың Күрүнениң автономнуг албан чери. Кыскалаткан ады: «ТР-ниң Чазаның ажил-агый эргелели» КАА.

1.4. Ол юридиктиг албан чери болур, агар санныг, бот-тускайлаң балансылыг болгаш банкыларда агар санныг, бодунуң адын би-жээн төгерик танмалыг, бланкыларлыг болур.

1.5. Аңаа быжыг-лаан азы тургузукчу-зунуң аңаа үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле Албан черинин садып алган эт-хөреңгизин, онза үнелиг шимчеп турар эт-хөреңгиден болгаш шимчeves эт-хөреңгиден аңы-да, аңаа быжыг-лаан эт-хөреңги дээш бодунуң хүлээлгезинин талазы-биле албан чери харыылаар.

Өнчүнүң ээзи Албан чери хүлээлгезинин талазы-биле Албан черинин харыысалгазын албас.

1.6. «ТР-ниң Чазаның ажил-агый эргелели» КАА-ның оперативтиг эргелеп-башкарынга быжыг-лаан, Тыва Республиканың эт-хөреңгизинин ээзи болур бүрүн эргезин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күштүг болуп турар хоойлужудулгаларында тодараткан деңгелде болгаш чурумунга Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының ямызы боттандыраар.

1.7. Албан чери коммерцияга хамаарышпас организация болур, бодунуң мурнундан эт-хөреңгини садып алыр болгаш боттандыраар база хууда өнчүгө хамаарышпас эргелиг, ол дээш харыысалгалыг, судтарга хому-дакчы болгаш харыылаакчы кылдыр, оон иштинде Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр арбитраж болгаш чаргыны доора кижиге чардыраар судтарга киржир.

1.8. Автономнуг албан черинин тургузукчузу дээш быжыг-лаан онза үнелиг шимчеп турар эт-хөреңгиге болгаш шимчeves эт-хө-

реңгини тударының чарыгдалынга дүүштүр хүлээлгелерин күүседир, сан-хөө хандырыл-газын тургузукчу боттандыраар азы ындыг эт-хөреңгини садып алырынга тургузукчу-нун аңаа үндүрүп бергени акша-хөреңгизи-биле автономнуг албан черинин садып алганы, үндүрүлгөр телевизорини чарыгдалы, эт-хө-реңгиге дүүштүр үндүрүп онаарының объек-тизи кылдыр көргөндө, оон иштинде чер участоктары, а ол ышкаш тургустунган чу-рум-биле бадылаан программаның деңгел-линге автономнуг албан черинин хөгжүлдө-зин хандыраар акшаландырышкынны бот-тандыраар. Шимчeves эт-хөреңгини Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги ха-маарылгаларының ямызы болгаш тургузук-чунуң чөпшээрелгези-биле арендага бер-ген таварылгада азы автономнуг албан чери-нин тургузукчузунга быжыг-лаан шимчеп чо-руур онза үнелиг эт-хөреңгини азы тургузук-чунуң аңаа үндүрүп бергени акша-хөреңгизи-биле автономнуг албан черинин садып алганы эт-хөреңгини тударының сан-хөө хандырылганын тургузукчу боттандыраар.

Албан черинин ажил-чорудулгазының сан-хөө хандырылганын Тыва Республика-ның республиканың бюджетинден субвенция болгаш субсидия хевиринге болгаш феде-ралдыг өске-даа хоойлуларын хорувааны үндезиннерден боттандыраар.

1.9. Албан чери бодунуң ажил-чорудул-газынга Россия Федерациязының Конститу-циязын, Тыва Республиканың Конститу-циязын, федералдык хоойлужудулгаларны, Тыва Республиканың хоойлужудулгаларын, удуртулга болдурар, а амгы Уставты база.

1.10. Албан черинин турар чери: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18.

2. Албан черинин сорулганы болгаш хүлээлгези

2.1. Албан черин дараазында кол сорул-галарны чедип алыры-биле тургускан:

Чазак бажыңында болгаш Кызыл хоорайның Калинин 1 «б» административтиг бажында Тыва Республиканың Чазаның Даргазының (моон соңгаар-Чазак Даргазы), Тыва Республиканың Чазаның (моон соң-гаар-Чазак), Чазак Аппарадының, Тыва Рес-публиканың күүсекчи эрге-чагырга органна-рының, Тыва Республиканың өске-даа күрүне органнарының ажил-чорудулгазының мате-риал-техниктиг хандырылганын хандыраар;

Чазак бажыңының тудуунда болгаш ал-

бан кылдыр бажыңнарын санитарлыг бай-далын, чогуур техниктиг болгаш ажил-агый хандырылганын таарымчалыг хандыраар.

2.2. Албан чери бодунуң ажил-чорудул-газының кол сорулганын орулга алырынче угландырбас, ынчалза-даа телевизирлиг ачы-дузаны чедирер эргелиг болгаш ону тур-гускан сорулгага дүүштүр сайгарлыкчы ажил-чорудулганы чорудуп болур.

2.3. Амгы Уставтын 2.1.пунктузунда айыт-тыгган кол сорулгаларны чедип алырда, Албан чери дараазында хүлээлгелерни боттандырып чорудар:

2.3.1. Чазак бажыңының административ-тиг тудуун болгаш Кызыл хоорайның Ка-линин кудумчузунда 1 «б» бажыңның адми-нистративтиг тудуун ажыглаары болгаш ажаап-тударының айтырылгаларының талазы-биле;

тудугунуң чоогунда турар девискээр-леринин болгаш өрттүң айыыл чок чоруунуң чурумун база санитар-гигиена негелдеге ба-дылаанынга дүүштүр бажыңнарын, албан-херек чорудар кабинеттеринин болгаш тудуг-нуң чогуур байдалын, чурумун болгаш арыг-силиин хандыраар;

тудугунуң амгы болгаш план езугаар көрдүнгөн септелгезин планнаары болгаш чорудары, ажилдаар кабинеттеринин, элек-тротехниктиг четкилеринин болгаш дериг-хе-рекселдеринин, лифтинин, одалганын, чылыг болгаш соок суг хандырылганын, кана-лизацияны, агаарны чогуур негелдеге чедирери болгаш вентиляцияның шынары дээш контролду боттандыраар болгаш күүсеткен ажилдары долузу-биле хынаар; өрт өжүрер дериг-херекселдеринин, вентиляцияның, суг хандырылганын, кана-лизацияның суг хандыраар системазының, чырыктын, лифтинин ажилдаар аргазын ажыглаары болгаш үрелик эвес турары дээш контролду боттандыраар;

тускай көрдүнгөн берге ажилдарның күүселдези дээш керээлерни чарар (лифтин шенээри болгаш септелгези, бажың септел-гези, харылзаа болгаш сигнализацияның сеп-телгези, өрт өжүрер дериг-херекселдерни септээри, четкилерни, тудугунуң энергия хан-дырылганын системанын септээри, ачы-дуза) болгаш оон күүселдезин контроль-даар;

структуралыг кезектеринин бүдүрүлгө-ажылгал ажил-чорудулгазынга барааннар-ны, материалдарны, дериг-херекселдерни болгаш мебельди чедиреринге керээлерни чарар;

албан черинин оперативтиг эргелеп-баш-караар эргезинде турар албан черинин ба-жыңнарын арендага бээринин керээзин чарар;

Чазак бажыңын болгаш аңаа хамааржып турар тудугларны амгы үенин негелдезинге дүүштүр дизайн болгаш эт-севин, мебелин чаартырып деткиир;

шыгжаары-биле дужааган эт-септи бол-гаш хеп азар черге дужааган даштыкы хеп-теринин камгалалын хандыраар;

тудугунуң ажыглалынга эргежок чугула бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерни хү-лээп алыр, шыгжаар болгаш бээрин хандыраар;

техниктиг ажыглалдың складтарындан, эргелелдин складындан чедирикчилерден бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерни алыр болгаш чедирер;

тудугунуң ажыглалынга болгаш ажаап тударынга ажыглаар, бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерин чарыгдалын камнаар талазы-биле хемчеглерни боттандыраар; кабинеттерге, бажыңга болгаш тудугга өртке удур профилактиканы болгаш техни-каның айыыл чок чоруун сагыыр, күш-ажыл-дың камгалалын хандыраар;

Чазак бажыңының камгалалы дээш конт-рольдү база ону эрттирер чурумну сагыырын ведомстводан дашкаар тускай камгалал кезектери боттандыраар.

2.3.2. Ажил-агый айтырылгаларының талазы-биле:

Чазак Аппарадының албан-хаакчыларын канцеляр херекселдери болгаш оргтехника-биле хандыраар, оон экономнуг чарыгдалы дээш контролду боттандыраар;

Чазак Даргазының, Чазак Аппарадының удуртукчузунуң даалгазының талазы-биле суй белекти садып алыр болгаш ажыглаар;

Чазактын эрттирер турары республика-ужур-дузалыг массалыг хемчеглеринин ажил-агый хандырылганын боттандыраар;

парлаалга цегинин ачы-дузанын чедирер, оон иштинде Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның актыларының тиражының талазы-биле, үш дугаар кижиге кандыг-даа информацияның чажыт болурун хандыраар;

республика бюджетинин акша-хөреңги-зинден, а ол ышкаш акшаландырышкынның

өске-даа үндезиннеринден ажилдаар каби-неттеринин септелгезин, чаартып кылырын, тудуг-монтаж ажилдарын күүседиринге чагыкчының хүлээлгезин боттандыраар;

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне демдектери-биле Тыва Республиканың күрүнениң күүсекчи эрге-чагырга органнарын хандыраар;

бараан-материалдыг үнелиг чүүлдеринин камгалалын хандыраар;

төлээлекчи, ажил-агый болгаш өске-даа чарыгдалдарның сметадын тургузар болгаш Чазак Аппарадының удуртукчузунга бадыладыры-биле кириер база оон чарыг-далының отчетун чорудар;

социал-экономиктиг хөгжүлдениң айты-рылгаларының талазы-биле Чазактын концеп-циязын, перспективтиг болгаш тускай сорул-галыг программаларны белеткээринге киржир;

хандыраар органнарын ажилдакчыла-рын, албан езунуң төлээлерин, делегация-ларның социал амыдыралчы хандырылганы-биле холбашкан ажил-чорудулганы бот-тандыраар;

даштыкы делегацияларны болгаш феде-ралдык органнарын төлээлерин хүлээп алы-рын болгаш хандырылганын боттандыраар, а база «Кызыл хоорайның аэропорту» ККБ-нин албан езунуң делегациязын хүлээп алыр залынга Россия Федерациязының субъектилеринин күрүне органнарының ажилдакчыларын;

техниканың айыыл чок чоруун болгаш күш-ажыл камгалалының чурумун, күш-ажылчы хоойлужудулганы, күш-ажылдың чурумун сагыырын хандыраар.

2.3.3. Албан черинин бүрүн эргезинге хамааржып турар айтырылгалар талазы-биле тургузукчузун даалгаларын, Чазак Дарга-зының даалгазын күүседир.

2.3.4. Ажил-чорудулганы боттандыраар эргезинге федералдык хоойлуга дүүштүр, бир эвес өске чүүлдер федералдык хоойлу-ларда тургустунмаан болза, лицензия не-геттинер, ону алыры Албан черинге тургус-тунуп келир азы айыттыгган хуусаазында болгаш лицензияның хуусаазының төнгени-нин талазы-биле соксаанда ону алыр.

3. Албан черинин эт-хөреңгизи

3.1. Албан черинин эт-хөреңгизи Тыва Республиканың күрүне өнчүзүгө турар болгаш оперативтиг эргелеп-башкараар эрге-ни оларга быжыг-лаан.

3.2. Күштүг болуп турар хоойлужудул-гада тургускан таварылгадан аңгыда, эт-хөреңгини аңаа дамчыдып берген үезинден эгелээш, Албан черинге шимчеп турар бол-гаш шимчeves эт-хөреңгиге хамаарыштыр оперативтиг эргелеп-башкараар эргези тургустунар.

3.3. Албан черинин орулгазы оон бот-тускайлаң айтышкынындан кириер болгаш сорулганын чедип алырынга, бир эвес өске чүүлдер хоойлууда көрдүмзүн болза, ажыглаар, ону ынчаар тургускан.

3.4. Албан черинин эт-хөреңгизи мынчаар тургустунар:

3.4.1. Тургузукчунуң Албан черинге быжыг-лаан эт-хөреңгизи.

3.4.2. Тургузукчунуң үндүрүп бергени акша-хөреңгизи-биле садып алган эт-хөреңгизи.

3.4.3. Сайгарлыкчы ажил-чорудулгадан кирген орулга.

3.4.4. Орулгадан кирген акша-хөреңги-биле садып алган эт-хөреңги.

3.4.5. Хоойлу-биле хоруваан, өске-даа үндезиннер талазы-биле Албан черинге кирген эт-хөреңги (оон иштинде эки тура-биле өнчү дадывыры болгаш өргүлге берген эт-хөреңги).

3.5. Тургузукчунуң оларга быжыг-лааны онза үнелиг шимчеп чоруур эт-хөреңгини болгаш шимчeves эт-хөреңгини Тургузукчу-нун чөпшээрели чокка, азы ол эт-хөреңгини Тургузукчунуң оларга үндүрүп берген акша-хөреңгизи-биле автономнуг албан чери садып алганда, Албан чери ону башкараар эргези чок. Арткан эт-хөреңгини, оон иштинде шимчeves эт-хөреңгини автономнуг албан чери, бир эвес ол чүүл хоойлууда көрдүмзүн болза, бот-тускайлаң башкарып болур эргелиг.

3.6. Албан чери өске юридиктиг албан черлеринин устав капиталында акша-хөрең-гини болгаш өске-даа эт-хөреңгини кирип болур эргелиг азы өскээр чугаалаарга, оларнын тургузукчузу болуп, азы бодунуң Тургузукчунуң чүгө чөпшээрешкени-биле кижикчи кылдыр өске юридиктиг албан черинге ол эт-хөреңгини дамчыдып болур.

3.7. Россия Федерациязының хамааты хоойлужудулгазының таарыштырып турар индивидуалдыг акша-хөреңгизин аңаа деңнештиргенде болгаш интеллектуалдыг

ажыл-чорудулганын түннелинге Албан чери эргелиг болур.

4. Албан чериниң эргези болгаш хүлээлгези

4.1. Албан чериниң эргези болза:

4.1.1. Устав сорулгазынга дүүштүр бодунун ажил-чорудулгазын планнаар болгаш боттандыра;

4.1.2. Бодунун бүрүн эргезинге хамааржып турар айтырыгларны сайгарып чугаалажып турда, Тыва Республиканың Чазаның болгаш ооң Чөвүлелиниң хуралдарына киржир;

4.1.3. Чазак Бажынының албан хаар кабинеттеринде болгаш Кызыл хоорайның Калинин кудумчунун 1 «б» административтик бажынында турар бараан-материалдыг үнелиг чүүлдерин камгалалын хандыра болгаш күрүнэ эт-хөреңгизинге хамаарыштыр камналганы негээр;

4.1.4. Тыва Республиканың бюджетинде ол сорулгага көрдүнгөн акша-хөреңгиниң хем-чээлинге Чазактын ажил-чорудулгазын хандыра материал-техниктиг айтырыглар талазы-биле саналды Чазакка сайгарып чугаалажыры-биле кириер болгаш тус чер бот-башкарылга органның материал-техниктиг хандырылгасына дузаны чедирер;

4.1.5. Оперативтик бухгалтер, үндүрүг болгаш статистика учедун чорудар, учет болгаш отчеттун байдалын контролдаар, Албан чериниң кезектериниң ажил-чорудулгазын түннелиниң учедун чорудар;

4.1.6. Албан чериниң кезектериниң ажил-чорудулгазынга хыналданы болгаш документалдыг ревизияны чорудар;

4.1.7. Тургузукчу-биле дугуржулга езугаар эргижиреп элээни-биле моон соңгаар ажылгаарындан үнген эт-септи болгаш дериг-херекселди тургустунган чурум-биле сайгарар болгаш үндүр бижиер;

4.1.8. Республиканың эт-хөреңги чорудулгазында оларның турарының күсели-биле кезектерни тургузар;

4.1.9. Тургустунган чурум-биле структуралыг кезектерни тургузар болгаш эде организастаар;

4.1.10. Албан черинге быжыглан эт-хөреңгини хавырып алыр азы эде хуваар дугайында саналды Тургузукчуга кириер;

4.1.11. Тургузукчу-биле дугуржулга езугаар Албан черинге быжыглан эт-хөреңгини арендага бээр;

4.1.12. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазында көрдүнгөн чурум-биле Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның удуртукчалары-биле бодунун бүрүн эргезиниң деңгелинге керээлерни чарар, өскерилгелерни кириер болгаш үзөр эргелиг;

4.1.13. Тургустунган чурум-биле күштүг болуп турар хоойлужудулгада хорубаан болгаш Уставка удур турбайн турар ангы-ангы дугуржулгаларны чарар;

4.1.14. Ажил болгаш ачы-дузаны боттандыра, күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр тургускан өртектер болгаш тарифтер талазы-биле юридиктиг албан черлеринге болгаш хуу кижилерге дузаны чедирер;

4.1.15. Албан чериниң ажилдакчыларының күш-ажыл төлевирииниң нормазын болгаш байдалын күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр тодардыра, Албан чериниң штадын Тургузукчу-биле дугурушканының талазы-биле тодардыра;

4.1.16. Амгы Уставтын тургусканы Албан чериниң ажил-чорудулгазының хевирлеринге болгаш сорулгазынга күштүг болуп турар хоойлужудулгага удур турбайн турар өске-даа эргелерин боттандыра.

4.2. Албан чериниң хүлээлгези:

4.2.1. Хоойлужудулганың болгаш амгы Уставтын тодаратканы сорулгаларга болгаш чүүлдерге дүүштүр бодунун ажил-чорудулгазын боттандырып чорудар.

4.2.2. Албан черинге дамчыдып берген эт-хөреңгиниң угланышкынының талазы-биле ажылгаар болгаш ооң камгалалын хандыра.

4.2.3. Күш-ажылдың айыыл чок чоруун хандыра, ажилдакчыларның социал камгалал хемчеглерин боттандыра болгаш ажилдакчыларга чедирген когаралы дээш хоойлужудулганың тургускан чуруму-биле харысалганы алыр.

4.2.4. Эржежок чугула үндүрүг шилчидилгезин, дадывырларны болгаш өске-даа төлевирлерни база ажилдакчыларның ажил төлевири уезинде болгаш долу хемчээли-биле төлөп бээрин хандыра.

4.2.5. Күрүнениң эт-хөреңги, а ол ышкаш күштүг болуп турар хоойлужудулгада көрдүнгөн-биле ажилдакчыларның хууда камгаладылганын боттандыра.

4.2.6. Албан черинге быжыглан эт-хөреңгиниң дугайында медээлерни Тыва Республиканың Чазаның тургускан хуусаазында болгаш чурумунга дүүштүр кириер.

4.2.7. Албан чериниң ажил-чорудулгазынга хыналдаларны Тыва Республиканың Чазаның азы Тыва Республиканың хоойлужудулганы, федералдыг хоойлужудулганың төлээлериниң, организацияларның азы органның чорударына байдалды хандыра, а ол ышкаш Албан черинге дамчыдып берген күрүнэ эт-хөреңгизиниң камгалалын болгаш угланышкынының талазы-биле ажылгаар турарын, күрүнэ органның албан черлериниң төлээлтирген кижизинге кириери-биле документилерни болгаш информацияны негеп алыр, а ол ышкаш ооң ажил-чорудулгазынга хыналданы боттандырамын Албан чериниң кандыг-даа документилери-биле таныжарынга күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр айыттыг кижилериниң болгаш өске-даа кижилериниң Албан черинче шалтык чок кирерин хандыра.

4.2.8. Россия Федерациязының Чазаның тургускан чурумунга, Тыва Республиканың Чазаның тодаратканынга дүүштүр массалыг информация чепсектеринге, оларга быжыглан эт-хөреңгиниң ажылгалының дугайында болгаш бодунун ажил-чорудулгазының дугайында отчетту чылдың-на парладыр.

4.2.9. Россия Федерациязының тургускан чурумунга дүүштүр бухгалтер учедун чорудар, бухгалтер отчетдун болгаш статистика отчетдун кириер.

4.2.10. Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгаларына болгаш амгы Уставка дүүштүр бодунун ажил-чорудулгазының дугайында информацияны күрүнениң статистика органынче, үндүрүг органнынче болгаш өске-даа органнынче кириер.

4.2.11. Дараазында документилерниң ажык болгаш билдингир болурун хандыра:

- Албан чериниң Уставы, ооң иштинде аңаа кириген өскерилгелер;

- Албан чериниң күрүнэ бүрүткелиниң дугайында херечилел;

- Албан черин тургусканының дугайында тургузукчунун шийтири;

- Албан чериниң удуртукчунун томуйлаарының дугайында тургузукчунун шийтири;

- Албан чериниң салбырының, төлээ чериниң дугайында шийтир;

- Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң составының дугайында медээлер кирип турар документилер;

- Албан чериниң саң-хөө-ажыл-агый чорудулгазының планы;

- Албан чериниң чылдың бухгалтер отчету;

- Албан чериниң чылдың бухгалтер отчетдунун бүзүрелдиниң дугайында аудитор түннели.

5. Албан чериниң башкарылгасы

5.1. Албан чериниң эргелел адырынга Тургузукчунун бүрүн эргези

5.1.1. Албан чериниң эргелелиниң адырынга Тургузукчунун бүрүн эргезинге хамааржыр чүүлдер:

- Албан чериниң Уставын бадылаары, аңаа өскерилгелерни кириери;

- Албан чериниң салбырларын тургузары болгаш дүжүрери, ооң төлээ черлерин ажыдары болгаш хаары;

- дамчыдып берген актыны бадылаары азы балансыны хуваары;

- аразының болгаш төңчү балансыны дүжүрерин бадылаары база дүжүрер комиссияны томуйлаары;

- күрүнениң автономнуг албан чериниң хевириниң өскерилгени-биле күрүнениң бюджет албан черин тургузар дугайында шийтирни хүлээп алыры;

- Албан чериниң структуразын бадылаары;

- Албан чериниң штадын дугуржуру;

- ажил-чорудулганын чурумун, бүрүн эргезиниң хуусаазын, ону тургузарының чурумун, Албан чериниң бүрүн эргезин, структуразын тодардыра;

- Албан черинге быжыглан онза үнелиг шимчеп чоруур эт-хөреңгиниң хевиринге хамаарышпас объектилери онза үнелиг шимчеп чоруур эт-хөреңгиниң составындан үндүрер дугайында болгаш Албан чериниң онза үнелиг шимчеп чоруур эт-хөреңгизинге хамааржыр эт-хөреңгиниң дугайында шийтирни хүлээп алыры;

- Албан черинден ол эт-хөреңгини хавырып алыры болгаш эргелеп-башкарынының оперативтик эргезинге шимчeves эт-хөреңгини Албан черинге быжыглаары;

- Тургузукчунун аңаа быжыглан онза үнелиг шимчеп чоруур эт-хөреңгизин болгаш шимчeves эт-хөреңгини башкарынга Албан чери чөпшээржилгени бээриниң дугайында шийтирни хүлээп алыры азы ол эт-хөреңгини Тургузукчунун үндүрүп бергени акша-хөреңгизи-биле садып алганда;

- Албан чериниң хайгаарал чөвүлелинде хөйү болуп турар, ону чорударына сонургалдыг кижилер Албан чериниң эт-хөрең-

гизинге дугуржулганы деткириниң дугайында шийтирни хүлээп алыр, а ол ышкаш шимчeves эт-хөреңгизинге болгаш шимчеп чоруур онза үнелиг эт-хөреңгизинге хамаарыштыр дугуржулганы;

- Албан чериниң удуртукчунун эрге-дужаалынга томуйлаары болгаш эрге-дужаалындан хостаары, түннелди үндүрери, өскертири, керээни үзери, ооң иштинде Албан чериниң удуртукчунун күш-ажылчы керээни хуусаа бетинде соксадыры;

- Албан чериниң удуртукчунун чурум үрээни дээш хемчег алыры, ону шаңнаары болгаш деткири;

- Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннерин томуйлаары болгаш оларның бүрүн эргезин соксадыры, хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннери болурундан аңгыда, Албан чериниң ажилдакчыларының төлээлекчилери болур.

- массалыг информация чепсектериниң тодаратканы-биле оларга быжыглан эт-хөреңгиниң ажылгалының дугайында болгаш бодунун ажил-чорудулгазының дугайында отчетту Албан чери парладыры албан.

- «Автономнуг албан чериниң дугайында» Федералдыг хоойлуда, Россия Федерациязының Чазаның нормативтик эрге-хоойлу актыларында болгаш күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг, Тыва Республиканың органнында көрдүнгөн Тургузукчунун өске-даа хүлээлгелерин боттандыра.

5.2. Албан чериниң хайгаарал чөвүлели

5.2.1. Албан черинге хайгаарал чөвүлелин беш кижиги составтыг кылдыр тургузар.

5.2.1. Албан чериниң хайгаарал чөвүлелинге Тыва Республиканың Чазаның Аппаратының ийи төлээзи кириер, Тургузукчунун бир төлээзи, Тыва Республиканың Чер болгаш эт-хөреңги хамаарылгаларының яамызының бир төлээзи, Албан чериниң ажилдакчыларының бир төлээзи болгаш хөй-нииниң бир төлээзи кириер.

Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң бүрүн эргезиниң хуусаазын беш чылга тургузар.

Чаңгыс ол-ла кижиги хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнү бооп болур, кызыгаарлаттыганы саны чаңгыс.

Албан чериниң удуртукчу болгаш ооң оралакчызы хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнү болбас.

Шийтирелиниң хуусаазы төнмээн азы шийтирели уштунмаан кижилер хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнү бооп болбас.

Хайгаарал чөвүлелиниң ажилына киржилгези-биле холбашкан чарыгдалдарны бадыткап турар компенсациядан аңгыда, оларның бодунун хүлээлгезин күүсекени дээш шаңналды Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннеринге төлөп бээр эрге Албан черинде чок.

5.2.2. Хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннерин томуйлаар дугайында азы оларның бүрүн эргезин хуусаа бетинде соксадыр дугайында шийтирни Тургузукчу хүлээп алыр.

Хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүнге Албан чериниң ажилдакчыларының төлээзин томуйлаар дугайында азы ооң бүрүн эргезин хуусаа бетинде соксадыр дугайында шийтирни Албан чериниң күш-ажылчы коллективиниң чөвүлели хүлээп алыр.

5.2.3. Хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүнүн бүрүн эргезин хуусаа бетинде соксадып болур:

- хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүнүн дилээниң талазы-биле;

- хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүнүн хүлээлгезин бодунун кадының байдалының талазы-биле күүседип шыдапас апарганда азы дөрт ай иштинде Албан чериниң турар черинге ооң чок турган чылдагаанының талазы-биле;

- хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнү кеземче харысалгазынга онаашкан таварылгада.

Хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнүнүн бүрүн эргези, олар-биле күш-ажылчы харылзааларга турар болгаш күрүнэ органының төлээзи болур, күш-ажылчы харылзааларны соксаткан таварылгада хуусаа бетинде ажилын соксадып болур.

Хайгаарал чөвүлелиниң кежигүнү өлгөн таварылгада азы ооң кежигүнү бүрүн эргезин хуусаа бетинде соксатканда, хостуг олутту хайгаарал чөвүлелиниң хуусаазы төнүжү чедир арткан кежигүннери күүседир.

5.2.4. Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң даргазын Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннериниң ниити санының хөйүнүн үнү-биле хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннери беш чыл хуусаага сонгуур. Хайгаарал чөвүлели кандыг-даа үеде бодунун даргазын катап сонгуур ал болур.

Албан чериниң ажилдакчыларының төлээзи хайгаарал чөвүлелиниң даргазына сонгуудуп болбас.

Хайгаарал чөвүлелиниң даргазы ажилды организастаар, хуралды чыылдыра, ону даргалаар болгаш протоколду чорударын

организастаар. Хайгаарал чөвүлелиниң даргазы чок турда ооң хүлээлгезин Албан чериниң ажилдакчызындан аңгыда, хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннериниң эң улуг назылыгы күүседир.

5.2.5. Албан чериниң хайгаарал чөвүлелинге чугаалажыр айтырыглар:

1) Албан чериниң Уставына өскерилгелерни кириер дугайында Албан чериниң удуртукчунун азы Тургузукчунун саналы;

2) Албан чериниң салбырларын тургузар азы дүжүрер дугайында, ооң төлээ черин ажадыр дугайында азы хаар дугайында Албан чериниң удуртукчунун азы Тургузукчунун саналы;

3) Албан черин эде организастаар дугайында азы ону дүжүрер дугайында Албан чериниң удуртукчунун азы Тургузукчунун саналы;

4) оперативтик эргелеп-башкараар эргезин автономнуг албан черинге быжыглан эт-хөреңгини хавырып алыр дугайында Албан чериниң удуртукчунун азы Тургузукчунун саналы;

5) Албан чериниң өске юридиктиг албан черлеринге киржир дугайында Албан чериниң удуртукчунун саналы, ооң иштинде акша-хөреңгини кириериниң дугайында болгаш өске юридиктиг албан черлериниң устав капиталына эт-хөреңгини азы тургузукчу киржикчи болуп, өске юридиктиг албан черлеринге эт-хөреңгини дамчыдып бээр;

6) Албан чериниң саң-хөө-ажыл-агый ажил-чорудулгазының планының төлөвилели;

7) Албан чериниң ажил-чорудулгазының дугайында отчеттун төлөвилелин болгаш ооң эт-хөреңгизиниң ажылгалының дугайында, Албан чериниң чылдың бухгалтер отчетдунун, саң-хөө-ажыл-агый ажил-чорудулгазының планының күүселдезиниң дугайында Албан чериниң удуртукчу кириер;

8) Албан чериниң боду бот-тускайлаң башкараар эргези чок эт-хөреңгиниң талазы-биле дугуржулгаларны кылыр дугайында Албан чериниң удуртукчу саналды кириер;

9) улуг дугуржулгаларны кылыр дугайында Албан чериниң удуртукчунун саналы;

10) ону кылырынга сонургалы бар, дугуржулганы кылыр дугайында Албан чериниң удуртукчунун саналы;

11) банк агар санын ажыдып болур албан черин, чээли организастаар шилип алыр дугайында Албан чериниң удуртукчунун саналы;

12) Албан чериниң чылдың бухгалтер отчетдунга аудит эрттирериниң айтырыглары болгаш аудитор организациязын бадылаары.

5.2.6. Уставтын 1-5 болгаш 8 пункттарының адаанда 5.2.5 пунктуда айтылган айтырыглар талазы-биле Албан чериниң хайгаарал чөвүлели сумелерни бээр. Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң сумелерин сайгарып чугаалашкан соонда, Тургузукчу ол айтырыглар талазы-биле шийтирни хүлээп алыр.

Уставтын 6-гы пунктунун адаанда 5.2.5 пунктуда айтылган айтырыглар талазы-биле хайгаарал чөвүлели түннелди үндүргеш, ооң хоолгазын Тургузукчу чорудар. Уставтын 11-ги пунктунун адаанда 5.2.5 пунктуда айтылган айтырыглар талазы-биле хайгаарал чөвүлели түннелди үндүрер. Хайгаарал чөвүлелиниң үндүргөн түннелин сайгарып чугаалашкан соонда, Албан чериниң удуртукчу ол айтырыгларның талазы-биле шийтирни хүлээп алыр.

Уставтын 7-ги пунктунун адаанда 5.2.5 пунктуга дүүштүр кириген документилерни хайгаарал чөвүлели бадылаар. Айыттыг документилерниң хоолгазын Тургузукчу чорудар.

Уставтын 9, 10, 12 пункттарының адаанда 5.2.5 пунктуга айтылган айтырыглар талазы-биле хайгаарал чөвүлели шийтирни хүлээп алыр, ону Албан чериниң удуртукчу албан күүседир.

Уставтын 1-8 болгаш 11-ги пункттарының адаанда 5.2.5 пунктуга айтылган айтырыглар талазы-биле сумелерни болгаш түннелди үндүрер, ону Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннериниң ниити санының хөйүнүн үнү-биле бээр.

Уставтын 9 болгаш 12-ги пунктунун адаанда 5.2.5 пунктузунда айтылган айтырыглар талазы-биле шийтирни, хайгаарал чөвүлелиниң кежигүннериниң ниити санының хөйүнүн үнү-биле хайгаарал чөвүлели шийтирни хүлээп алыр.

Уставтын 10-гу пунктунун адаанда 5.2.5 пунктуга айтылган айтырыглар талазы-биле шийтирни амгы Уставтын 7-ги кезеңде көрдүнгөн чурумга дүүштүр хайгаарал чөвүлели хүлээп алыр.

5.2.7. Албан чериниң хайгаарал чөвүлелиниң бүрүн эргезинге хамааржып турар айтырыгларны Албан чериниң өске органнын сайгарып чугаалажыры-биле

дамчыдытпас.

5.2.8. Хайгаарал чөвүлелинин хуралын эргежок чугула хемчеглер талазы-биле чыылдырар, ынчалза-даа кварталда чаңгыстан эвээш эвес катап. Тургузукчузунун, хайгаарал чөвүлелинин кежигүнүнүн азы Албан черинин удуртукчузунун негелдезинин талазы-биле, хайгаарал чөвүлелинин даргазынын бодунун идепкейи-биле хуралды чыылдырар.

Хуралды чыылдырарына чедир он календарьлык хүнден орай эвес хайгаарал чөвүлелинин кежигүн бүрүзүнге даргазы дыңнадыр хүлээлгелиг.

Информацияны болгаш материалды хайгаарал чөвүлелинин кежигүн бүрүзүнге дыңнадыр-биле деңге бээр.

5.2.9. Бир эвес хайгаарал чөвүлелинин шупту кежигүннеринге оон болур черин болгаш үезин дыңнатканда, хайгаарал чөвүлелинин кежигүннеринин чартындан хөйү хуралга олуржуп турда, хайгаарал чөвүлелинин хуралы бүрүн эргелиг болур. Хайгаарал чөвүлелинин кежигүн бодунун үнүн өске кижилер хайгаарал чөвүлелинин хуралына, бир эвес оларнын олуржуп турарына хайгаарал чөвүлелинин кежигүннеринин ниити санынын ийиниң үжү удурланмай турар болза, киржип болур эргелиг.

5.2.10. Ону тургускан соонда хайгаарал чөвүлелинин бирги хуралын, а ол ышкаш хайгаарал чөвүлелинин чаа составынын бирги хуралын Тургузукчунун негелдезинин талазы-биле чыылдырар. Хайгаарал чөвүлелинин даргазын соңгуурунга чедир, ындыг хуралды чүгле Албан черинин ажилдакчыларынын төлээзинден аңгыда, хайгаарал чөвүлелинин эң улуг назылы даргалаар.

5.2.11. Хайгаарал чөвүлелинин шупту хуралдарынын протоколдарын протокол дептеринге көктөп каар, хайгаарал чөвүлелинин кежигүннери кандыг-даа үеде келгеш, оон-биле таныжып ап болур. Хайгаарал чөвүлелинин кежигүннеринин негелдезинин талазы-биле Албан черинин удуртукчузунун шынзытканы протоколдар дептеринден ушта бижилгени оларга бээр.

5.3. Албан черинин удуртукчузу

5.3.1. Албан черинин ажил-чорудулгазынын амгы удуртулганын, күш-ажылчы коллективтин чөвүлелинин азы хайгаарал чөвүлелинин, Албан черинин бүрүн эргезинге хамааржып турар айтырыглардан аңгыда, начальник боттандырар (моон соңгаар — удуртукчу).

5.3.2. Күштүг болуп турар хоойлужудулганын тургускан чурумунга дүүштүр Албан черинин удуртукчузу-биле күш-ажылчы керээни чарар.

5.3.3. Удуртукчунун эргезин болгаш хүлээлгезин, а ол ышкаш оон-биле күш-ажылчы харылзааларын үзерин, удуртукчу-биле күш-ажылчы керээни чарарын, амгы Уставка болгаш күштүг болуп турар хоойлужудулганын тургусканы-биле чорудар.

5.3.4. Албан черинин удуртукчузу-биле күш-ажылчы керээни хуусаа бетинде үзүп болур таварылгалар федералдыг хоойлларда, Тыва Республиканың Чазаанын нормативтиг эрге-хоойлу актыларында болгаш күш-ажылчы керээде көрдүнгөндө үзер.

5.3.5. Албан черинин удуртукчузу Албан черинин мурнундан бүзүредилге чокка хөдөлип болур, оон иштинде оон бодунун сонуургалын кириер болгаш бодунун мурнундан дугуржулганы чорудар, бүзүредилгени бээр, банкыларга санажылга болгаш өске-даа агар саны ажыдар, Тургузукчу-биле дугуржулганын талазы-биле штаттыг хүн чурумун бадылаар, Албан черинин ажилдакчыларын хүлээп алыр болгаш үндүрер, оларны шаңнаарын болгаш чурум үрээни дээш хемчезин алыр, чылдың бухгалтер отчетун бадылаар болгаш ажил-чорудулгазынын иштиги документилерин чурумчудар, Албан черинин шупту ажилдакчылары албан үкүседир дужаалдарын үндүрер болгаш айтышкыннарны бээр, а ол ышкаш Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужудулгаларында көрдүнгөн өске-даа хүлээлгелерин боттандырат.

5.3.6. Албан черинин удуртукчузу бодунун оралакчыларын томуйлаар, оларнын эрге-дужаалынын хүлээлгезин болгаш бүрүн эргезин тодарадыр. Удуртукчунун оралакчызы Албан черинин мурнундан бүрүн эргезинин болгаш эрге-дужаалынын хүлээлгезинин тургускан хемчезинге ажилдаар азы удуртукчунун аңаа берген бүзүрелинге дүүштүр.

5.3.7. Албанның болгаш коммерциянын чажыдындан тургустунган медээлерин составы болгаш хемчезин, а ол ышкаш ону камгалаарынын чурумун Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын нормативтиг эрге-хоойлу актыларына дүүштүр удуртукчу тодарадыр.

5.3.8. Оон бодунун хөдөлишкени-биле Албан черинге чедирген карылга дээш, оон иштинде Албан черинин эт-хөреңгизин чидирген таварылгада, хоойлу-биле тургусканы езугаар удуртукчу харысалгага онаажыр.

5.3.9. Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужудулгазында көрдүнгөни-биле Албан чери отчеттун шынны, долузу болгаш үезинде кириери дээш күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүштүр удуртукчу хууда харысалгалыг болур.

5.3.10. Албан черинин удуртулганы биле күш-ажылчы коллективтин аразында күш-ажылчы чаргыны (чөрүлдээни) Россия Федерациязынын хоойлужудулгазынга дүүштүр сайгарып чугаалажыр.

6. Улуг дугуржулгаларны кылырынын чуруму

6.1. Эт-хөреңгени хавыраары, акша-хөреңгенин чээлизи кириштирери, акша-хөреңгени башкары-биле холбашкан чүүлдерни улуг дугуржулгалар деп хүлээп көөр (Албан чери бот-тускайлаң башкарып болур), а ол ышкаш ындыг эт-хөреңгени ажылгаарын азы долаага дамчыдып бээр, ындыг дугуржулганы өртээ бир-ле болза хавырган өчүнүн өртээниң азы дамчыдып берген эт-хөреңгенин балансылыг өртээниң он хууздундан ашпас болур, ону отчеттун сөөлгү хүнүнүн бухгалтер отчетунун берген медээзи-биле тодарадыр.

6.2. Улуг дугуржулганы Албан черинин хайгаарал чөвүлелинин баш бурунгаар деткээни-биле кылыр. Хоойлунун негелдезин хажыдып тургаш, хайгаарал чөвүлели дугуржулганы деткивейин турарынын дугайында Албан билер турар ужурулганы азы өске талазында талалар дугуржулганы билип тургаш, улуг дугуржулганы кылганда, ону күш чок кылдыр хүлээп ап болур.

6.3. Дугуржулганы күш чок деп хүлээп алганындан хамаарылга чокка, хоойлуну хажыдып тургаш, улуг дугуржулганы кылган түнелинде, Албан чери улуг хемчээлди карылгага таварышканда, удуртукчу Албан черинин мурнунга харысалгага онаажыр.

7. Албан черин эде организаастары болгаш дүжүрери

7.1. Күштүг болуп турар хоойлужудулганын көрдүнгөн чурумунга дүүштүр Албан черин эде организаастар таварылга тургустунуп болур.

7.2. Катап тургустунган юридиктиг албан черинин күрүнө бүрүткелинге кирген үезинден, каттышкан хевиринге эде органи-

застан таварылгадан аңгыда, Албан черин эде организаастар деп санап болур.

7.3. Күштүг болуп турар хоойлужудулганын көрдүнгөн чурумунга үндөзилеп Албан черин дүжүрүп болур.

7.4. Албан черин дүжүргени-биле өске кижилерге оон салгал дамчыыр хүлээлгезин болгаш ажил-чорудулгазын соксатканы-биле эргезин дамчытпас.

7.5. Албан черин дүжүргөндө кредиторларнын негелдезин эт-хөреңги-биле хандырып болур, хоойлуга дүүштүр тыртып ап болур. Кредиторларнын негелдезин хандырган соонда Албан черинин артып калган эт-хөреңгизин, а ол ышкаш Албан черинин хүлээлгезинин талазы-биле тыртып ап болур эт-хөреңгини Албан черинин Тургузукчузунуң узуткап чок кылыр комиссиязынга дамчыдып бээр.

Албан черин дүжүрүп турар үеде тускай эргелер өчүнүн эезинче дамчып кээр.

7.6. Юридиктиг албан черлеринин чаңгыс аай күрүнө даңзынче бижидилгени кириген соонда, Албан чери бодунун ажил-чорудулгазын соксадыр, а оон соонда Албан черин дүжүргени доозулган деп санаар.

7.7. Албанны дүжүргөндө болгаш эде организаастаанда, хосталган ажилдакчыларнын эргезин болгаш сонуургалын Россия Федерациязынын хоойлужудулгазынга дүүштүр магадылаар.

7.8. Албан черин эде организаастаанда шупту документилерин (эргелеп-башкаар, саң-хөө-ажыл-агы, хууда составынын талазы-биле болгаш өске-даа) тургустунган чурум-биле эрге салгакчызынга дамчыдып бээр.

7.9. Албан черин дүжүргөндө оон документилерин Россия Федерациязынын хоойлужудулгазынын тургускан чурумунга дүүштүр күрүнө архивинге дамчыдып бээр.

«Тыва Республиканың Чазааның ажил-агы эргелели» КАА-ның структуразы

«Тыва Республиканың Чазааның ажил-агы эргелели» КАА бодунун составына дараазында кезектерлиг болур:

Чазак бажынынын болгаш Кызыл хоорайнын Калинин кудумчузунда 1 «б» административтиг тудугунун ажил-агы хандырылганынын болгаш электри хандырылганынын цехтери;

парлалга чеги;

садыгнын болгаш хөй-ниитинин чеменилгезинин чеги;

«Кызыл хоорайнын аэропорту» ККБ-де албан езунун делегациязын хүлээп алыр зал.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Улуг-Хем кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын составын немээринин дугайында

2009 чылдың февраль 3 №85/333-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын 2006 чылдың декабрь 22-де «Улуг-Хем кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязын тургузарынын дугайында» №126/717-4 доктаалы-биле тургускан Улуг-Хем кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын составына кандидатуралар талазы-биле саналдарны көргөш, «Россия Федерациязынын хамаатыларынын соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарынын дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11-ги пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Респуб-

ликаның Соңгулда комиссиязынын доктаадыры болза:

1. Улуг-Хем кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын составына:

1976 чылда төрүттүнгөн, дээди эртемниг, Шагаан-Арыг хоорайнын чагыргазынын хоойлу болгаш корум-чурум сагылгазын хандырат талазы-биле килдистин начальниги, ажилдап турар черинден идип үндүрткен Арсен Владимирович Кууларны томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Чеди-Хөл кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын составын немээринин дугайында

2009 чылдың февраль 3 №35/334-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын 2006 чылдың декабрь 22-де «Чеди-Хөл кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязын тургузарынын дугайында» №126/722-4 доктаалы-биле тургускан Улуг-Хем кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын составына кандидатуралар талазы-биле саналдарны көргөш, «Россия Федерациязынын хамаатыларынын соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарынын дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11-ги пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Респуб-

ликаның Соңгулда комиссиязынын доктаадыры болза:

1. Чеди-Хөл кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын составына:

1963 чылда төрүттүнгөн, дээди эртемниг, «Чаңгыс демниг Россия» партиянын Чеди-Хөлде тус чер салбырынын күүсекчи комитетинин удуртукчузу, чурттап турар черинден идип үндүрткен Алевтина Бичелдеевна Хууракты томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тожу кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын кежигүнүнүн хүлээлгелеринден хостаарынын дугайында

2009 чылдың февраль 3 № 85/335-5 Кызыл хоорай

Тожу кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын шийтпирлеп бадылаар эргелиг кежигүнү, комиссиянын составынче ажилдап турар черинден «Россия Федерациязынын хамаатыларынын соңгулда

эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарынын дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 6-гы пунктузунга дүүштүр идип үндүрткен А.Ч.Айыр-Санааның билдириш-

кинин көргөш, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын доктаадыры болза:

1. Тожу кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын шийтпирлеп бадылаар эргелиг кежигүнүнүн хүлээлгелеринден 1978

Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынын ийиги чыыжынын депутаттарынын №121 Шанчы чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле немелде соңгулдаларнын бадылаашкынын соңгаарладырынын дугайында

2009 чылдың февраль 3 №85/338-5 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Төлээлекчилер палатазынын ийиги чыыжынын депутаттарынын №121 Шанчы чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле немелде соңгулдаларнын бадылаашкынын хүнүнге чедир чаңгыс кандидат бүрүткени-биле холбаштыр, «Россия Федерациязынын хамаатыларынын соңгулда эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол-кол магадылалдарынын дугайында» Федералдыг хоойлунун 38 чүүлүнүн 33-кү пунктузун удуртулга болдурга, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралынын

ДЫҢНАДЫГ

Тожу кожуунунун девискээр соңгулда комис- язынын кежигүннерин немээри-биле холбаштыр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы Россиянын Күрүнэ Думазынга, Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарына депутат мандаттарны хуваарынга киржиринге чөпшээрелдиг кандидаттар даңзыларын идип үндүргөн политиктиг партияларга, Тожу кожуунунун Төлээлекчилер хуралынын бодунга, чурттап-ажылдап, албан-хаап, өөренип турар черлеринин аайы-биле соңгукчуларга Тожу кожуунунун (шийтпирлеп бадылаар ужурулганы чаңгыс кежигүн) девискээр соңгулда комиссиязынын составынын

чылда төрүттүнгөн Аяс Чаш-оолович Айыр-Санааны хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Төлээлекчилер палатазынын ийиги чыыжынын депутаттарынын №121 Шанчы чаңгыс мандаттыг соңгулда округунун талазы-биле немелде соңгулдаларнын бадылаашкынын кандидаттарны немей идип үндүрери база моон соңгааргы соңгулда хөдөлиш-кинерин боттандыраары-биле, 2009 чылдың октябрь 11-ге соңгаарладыр.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаары-биле чорудар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын даргазы Б.Д.ОНДАР.
Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязынын секретары М.Ш.САМБАЛА.

кезиин немей тургузар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээринин дугайында дыңнадып тур.

Тожу кожуунунун девискээр соңгулда комиссиязынын составынче саналдарны бо дыңнадыг парлааттыг хунунден эгелеп он хонук дургузунда кирип болур. Саналдарны кириер адреси: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, телефону (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

Редакцияның почтазындан

КАЙДА ЧОР СЕН, УРУУМ?

Мен сээң төрөөн ачаң Май-оол Аваасвич Монгуштуң ачазы Аваа Чигжитович Монгуш дээр кырган-ачаң-дыр мен. Мен сени көрбөзүмдөн бээр чээриң чыл чоокшулап тур боор. Ам кырый бердим, сөзсөн харлыг апардым. Сени дыка-ла көрүксеп чор мен. Ачаңның кады төрөөннөри болгаш оларның хөй санныг ажы-төлү шуптузу сени көрүксеп чоруурлар-дыр. Сээң харыңны санап оарымга, үжөн чоокшулай берген-дир, уруум.

Сээң төрөөн адаң Май-оол Монгуш үргүлчү-ле сени чугаалаар, «уруумну көргөн болзумза» деп сени көөрүн күзеп чорааш-ла, күзелинге четпейн барды. Бистерден чарлып чоруй барды.

Күжүр оглумнуң чаңгыс уруун ам кажан-даа көрбөс, а сен ханыңар чаңгыс төрүп каан адаңны кажан-даа көрбөс болганың ол-дур.

Сээң адың Монгуш Чойгаана Май-ооловна ышканыгай. Ам дыңнап оарымга сени Донгак Чойгаана Вячеславовна апарган дээр-дир. Кандыг-даа кижиге турган болза, төрүп каан адаңның адын, фамилиязын чүнү бодааш өскерти бергениң ол?

Кайда чор сен, уруум, кырган-ачаң мээң болгаш ачаңның кады төрөөннөриниң, оларның ажы-төлүнүн караанга көстүп, кээп ужуражырыңны күзеп тур бис. Аваа Чигжитович МОНГУШ.

2009 чыл февраль 5.

(Адреси редакцияда).

ДЕМ-БҮЛЕ-БИЛЕ ТУДАР

Чоокта чаа «Шын» солунга Тываның улустуң чогаалчызы Черлиг-оол Кууларның «Шаң-бус бүргээн Би-Хемни...» деп шүлүүн номчукчулар сонургап номчааш, ук чогаалдың кол утказын эскергени чугаажок.

Шынап-ла, Кара-Хаакче, Черби суурларже чазын, күзүн аргыжары хилинчек-човулаң чүве-ле болгай. Ылаңгыя Би-Хемниң суу күскү үеде чаа-ла чеңнеп, хемниң дожу быжываанда, Би-Хемни кежери эң-не айылдыг.

Паромну уштуп кааптарга, Черби, Кара-Хаак суурларның чурт-такчылары кара чаңгыс моторлуг хеме-биле Би-Хемни кежер дээш, чыккылама соок эгелеп турда, эрээ хилинчээр көрүп турарын кым билбес деп.

Моон мурнунда чылдарда Би-Хемни кежи чыткаш, каш-даа кижиге амы-тынындан чарылган. Айыыл-халапка таварышкан, алган эжинден, ажы-төлүндөн, акы-дунмазындан кезээ мөңгедө чарлып, канчаар-даа аажок каража-когаралдыг, оскундур, чидиргелерлиг болган эш-өөрлөр кайы хөй.

Орулга чок көвүргүнү тудуп чор деп

Чедир угаап билбизиниң

хараазы бе,

Орук үстүп, чазын, күзүн

аргыжары

Черби биле Кара-Хаакка

човулаң-дыр.

Чогаалчы Черлиг-оол Чашкын-маевич өзүн өттүр-ле бижээн-дир. Кижилерниң хайыралыг амы-тыны Кара-Хаакта, Чербиде хамык чоннуң салым-чолу, өктередир чурттаар назыны көвүргүдөн артык үнелиг, алдын өртектиг эвес бе? Хамык укур кармак долу орулга-ажыкты канчап кирип алыры дээш эвес, кижилерниң эрге-ажыы, келир үези, амыр-тайбың амыдырал-чурттаарынче улуг кичээнгейни угландырап ужурулг.

Моон мурнунда чылдарда кажан бистиң кожуунга Чазак отчедунуң таныштырылгасы болган хуралга-даа, оон-даа өске хуралдарга Кара-Хаак, Черби суурларының чурттакчы чонунуң ыңай-бээр

аргыжылгазын чогулгалыг байдалдарны тургузарынче, Би-Хемни кежир көвүргүнү кандыг-бир арга-биле тудар талазы-биле саналдарны кирип-даа турган мен. Би-Хемни кежир көвүргү дугайында мурнуку чылдарда «Шын» солунга база бижээн мен. База эрткен чылын РФ-тиң Президентизи Д.Медведевтиң Айыткалы таныштырып келген чон хуралына Чазак төлээлериниң мурнунга база айтырыгны чиди-биле тургускан мен.

Кара-Хемде алдын тывыкчыларын-даа, Кара-Хаакта ногаа тарып турар кыдаттардан, көрейлерден-даа болза, үндүрүг, дады-выр чыылдазын канчап чорудуп болбас деп. База ол ышкаш ачы-дуза марафоннарын, тускай агар саннарны-даа ажыдып болгай-ла. Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс Россияның онза байдалдар сайыды Сергей Шойгуга база ол ышкаш оон угбазы Курене Думазынын депутаты Лариса Шойгуга чоп чагыг, дилег кирип болбазыл? Мында арга-хорга-ла хөй. Пор-Бажың, Үстүү-Хүрээ дээн ышкаш улуг тудуглар шуудап тур ышкыжыл.

Кара-Хаакка чедер дээштин, Кара-хинчээр көрүп тур бис. Черби суурга чедер дээштин, Четкер-аза болдувус-ла — деп чоннуң ырлажып турарында ужурула бар.

Сураглыг чогаалчывыс Черлиг-оол Кууларның:

Депутаттар хемче дештип

кирбээн шаанда,

Тейинге ыңдыг чидиг бодап

кирер деп бе?

Дем-бүле кадып алгаш

Кара-Хаакче,

Депшилгениң көвүргүн

ам бодаза чүл — дээн чидиг

оодуругларын депутат даргалар

кичээнгейге алырын күзээр-дир мен.

Бораш ОНДАР.

«МЕН БО ТУР МЕН» ДЭЭНЗИГ

Өг, аңаа киир бижитсе кандыгыл?

Ак-Туруг суурнуң үстүү талазында чоннуң Хараар-Тей деп адаары бедиксимээр тей бар. Тейниң баары-биле Кожай хем агып баткан. Шала часкаар даглардан хар эрип азы каш хонук улаштыр чабтаан соонда, оон уну дажый бергенде, кончуг-ла. Эрик кыдында чоон-чоон, чокпак-чокпак дыттарны, теректерни дазыл-дазылы-биле тура шаап, дааш-динмиди-биле оруунга чыткан хая-даштарны андара-дүндөре чууй шаап батпышаан, суурнуң дал ортузунда көвүргүнү ийи талазындан чире шаап, аргыжар арга чок кылдыр үрегдеп кааптар таварылга каш-даа болган. Хараар-Тейниң кырынче үне бергеш, ол-бо чүкче көөрге, хостуг, делгем: дуу-ла Ак-Туруг, Кара-Туруг даглары, тараа, ногаа тарыыр, сиген-ширбиш кезер шөлдер, алаактар адышта дег тода көстүр.

Школа назыны үемден бээр биллип кээримге, хоочун малчын Саңгаажан Монгуш Хараар-Тей дүжүндө сизген кезер шөлдүг чораан. Оозун ажаап суггарган аажок-ла турар. Бир холу багай хирезинде күзүн кескен сизгенин бодунуң тергелиг ады-биле аалынга сөөртүп эккеп, ажаап алып, могап-шылаары чок, кончуг-ла ажылчын кижиге. Часкаар кыжын школа одаанга топкап ышкыш белеткээр шеф үезинде өөнүн ишти-биле иелээн аргадан чоон дытты хирээлеп ужураш, онааган даалгазын школа директорунга хүлээткеш, артыын шанаанга чүдүргеш, чоруй баар, шалыпкын-на өгбүле. Ам ол кырганнар чок, ыңчал-за-даа оларның ол чер шөлдерин оглу Седип Монгушович Сангаажан хуужудуп алган, школада башкы-лавышаан, мал-маган тудуп, ажы-төлүн өгбелериниң амыдыралына өөредип-кижизидип чурттап чоруур.

Бир катап Абазадан кел чыда, Ак унунга улуг орук чоогунда каты, кат-иезиниң аал-оранынга кирип хөөрежир аргалыг болган бис. Анаа инекти тас инек, сарлыкты дүктүг инек дээр улус чораан. «Оор-сук көвүдээн, үе берге-дир. Бир хөлгелиг келгеш, инектерниң тазын-даа, дүктүүн-даа болза чүдүрүп ал, оглум» — деп чагып орган кырганнар чүве.

Ол аалга машина дозуп чада-лаан турган чогаалчы Салим Садыгович күдээзин көргөш, амырал: «Дарта сонгаар кирип өөренири-биле уруум укур чүве, мени улаштыр Кызылга чедирип көр, хүре-

ген» — деп, чогаалчывыс аажок ээрешкен тур. Мунуп чоруурувус хөлгевис, шынап-ла, оон күдээзиниң турган чүве. Бистиң-биле кады Каадыр-оол Бегзи чораан. Ол ийи кончуг эки таныжар, черле эдержип чораан улус бооп-тур. Орук ара каш-даа арт кырынга тургузуп, улуг чогаалчывыска төрелдериниң бергени тыва шимени пактап каап, изиг-изиг хөөрежип каап чорлар. Мурнунда орган чогаалчывыс эзенгизи дыңзааны ол боор: «Хүрегенниң күжүн көөр, Хүрен-Дайның маңын көөр. Чүске чедир базывыт, хүреген» — дигиледи. Оозун бо-даарга, дарта ужуп чоруур уруун үдээр дээш далажып бар чыдарыла аргажок хире. Чолаачывыс бисти Хараар-Тей баарынга чедиргеш, улаштыр Кызылга чорупкан...

Хараар-Тей дээн таварты ача-выстың кажалап кааны делгем девискээрлиг сизген шөлү чапты берген. Чанында буга суу баткан. Ачам чылдың-на оон элбек сизгени кезип ап чораан. Шөлдүн адаа талазында чонга туттуруп алганы ийи бажынын ортузунда өг тип каан. Колхоз-совхозтун шээр малын кадарып, кыш-чай чок көжүп-дүжүп, бүгү назынында эдилеп келгени чарылбас өргээзи ол. Ававыс бисти аңаа бодарадып, өстүрүп, амыдыралдың делгем оруунче дөгүдүп кааны, караңгыда дүндүк өттүр сылдыстарны көрүп, кыштын соогундан, чанының изинден бисти камгалап, чаглап бооп чораан ава-выстың өпей ыры сиңген ыдыктыг өргээви: «Мен бо тур мен» дээнзиг чоргаар турар.

Чылдың ужу-кыдында төрөөн черимге чеде бергенимде, чүнү-даа мурнай өгнүң эжин ажыдып, эргин артап чыда, ийи адыжымны кожа туткаш, ийи эргээмни адыш иштине кирип сунгаш, Чадаананың Үстүү-Хүрээзинге ажылдап чораан даа-йым кижиниң айтып бергени тари-назын, ытыктыг эвес-даа болза, эриннерим бырлаңнадып номчуп кирер мен. Хонар ужурга таварыш-канында, авамның чырык өртем-чейден чоруурун чедир чытканы орунун ээлеп чыдыптар мен. Ам дунмам, күдээмин ээлеп, карактап камнап чорууру бо өгге та чеже уругларның куда-дою дээш, оон-даа өске байырлалдарны эрт-тирген чүве! Ам бодап оарымга, ада-иемниң өөнүн ыяжының бо үе дургузунда урелбеси: хана, ынаа, хараачазының кылган материалының шынары база эки кылганындан

кончуг хамааржырын эскерип көрүп чор мен.

Амгы үениң станоктарынга бүдүрген өг ыяжы хол-биле кылганын четпес дээрзин Арат шөлүңге байырлалдар үезинде делгеп тургускан өглерден оон ылгал-дыын көөр-дүр бис. Езулуг тыва өг ыяжы дыттан эвес, тал ыяжындан кылгаш, кургадап, кадырып каар болгай. Өг — үе-дүптөн көшкүн амыдыралдыг чоннуң кыш-чай чок чарылбас эдилели. Бажың-балгат чыл санында немежип турар хоорай черлерге кирип бижидери бергедээн бо үеде тыва өгге кирип бижидер дугайында чоннуң дилээң, саналыг бажыныгың-на сонугу алганы депутаттарывыс удурланып турарын кайгаар-дыр бис. Кожавыс Моолдун төвү Улан-Баторда өг-хоорайжыгашты барып көргөн мен. Кызылдың чоогунга черни аңгылааш, ыңчалдыр организастаар болза, бүгү талазы-биле аар өртектиг бажынарга көөрдө, тыва кижиге чиик өртектиг өгнү канчап-даа тургаш, тып алып арга бар-дыр ийин.

Ада-иевис чырык өртемчейден шагда-ла чарлып чоруткан-даа болза, оларның эдилеп чорааны эди ам шимчeves өнчү болуп, суур-да уруглары ону эдилеп оарлары ол. Эки эт элпеп чытпес дээр. Ача-выстың адазы кырган-ачавыстың кылып бүдүрүп кааны өг херек-селдери — хана, ынаа, хараачазы биезиге-ле хевээр турары бо. Өөрүшкү, мунгаралды чүктеп эрткен өөвүстү Хараар-Тейден көрүп орумда, сеткилимге хөй-ле бодалдар кирди. Ыдыктыг өөвүс та чеже чаштарны моон чүгленидирип үндүрген чүве, та чеже кижилерни чырык өртемчейден айткарып чоруткан чүве. Бир-бир бодап оар-га, ававыс бистерни биезиге-ле чаш хевээривисти чылыг шуглаавыска чытыргаш, хоюг тарақты хува аяк-ка куткаш, чөмзиг холу-биле сунуп берип турганзыг. Ынак ававыстың өшпес чула дег овор-хевири бистерниң шуптувуска мөңгези-биле сиңип арткан.

Тыва кижиниң амыдыралына кол черни ээлеп турар: чер болгаш өг дугайында айтырыгны бодумнуң сактышынымга көдүрүкседим. Черни хуужудар дугайында шиит-пирниң эки-багай талазын көрдү-вүс, а өг, аңаа кирип бижидер дугайында айтырыгны силер канчаар көрүп турар силер?

Маадыр-оол АРТАА.

ШЫНЗЫЛGAZY ТЫВЫЛGAH

(«Шынның» штаттан дашкаар корреспондентизи чораан)

Мээң кожам Татьяна Николаевна Оюн бухгалтер мергежилдиг. Кожуун эмнелгезинге, улус өөредилгезиниң килдизинге, чуртталга-коммунал ажыл-агыйынга болгаш өске-даа албан черлеринге ол багай эвес ажылдап, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн.

Хостуг үелеринде солун-сеткүүл номчурунга дыка ынак. Хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, ол кожуунуң харылзаа черинге шөлээлээн азы дыштанган, аарый-аржый берген харылзаачыларның орунунга түр када бо-ла ажылдай берген турар. Ол Суг-Аксының үстүү талазында чурттакчыларның солун-сеткүүлүн саат чокка чедир тараткан, «Шын» солунну чагы-дып алырынче чонну суртаалдаан чоруур кижиге.

— Мээң ачам Николай Бүрбуй оглу Чыртапкан «Шын» солунну штаттан дашкаар корреспондентизи чораан кижиге. Ынчангаш мен «Шын» солунга ишти-хөңнүмден ынак мен. Ону номчувайн баар болзумза, аш-чемде амдан-сүүзүн чок ышкаш апаар. Артында-ла алсагыжым саарзык, чааскаанзыр-

гай, чалгааранчы кончуг болур. Оон чаңгыс-даа дугаарын үспейн, өөм ээзи Дмитрий Доржуевич, ажы-төлүм, оларның уруг-дарыы-биле солуннуң шуптузун «быттап» тургаш, сонургап, хандыкшып номчуур бис — деп, Татьяна Николаевна чугаалаар.

Н.Б. Чыртапкан 1963 чылдың февраль 21-ден тура, «Шын» солуннуң Сүт-Хөл талазы-биле штаттан дашкаар корреспондентизи чораан дугайында оон шынзыл-газын уруглары ам-даа кадагалап чоруур.

Хөөредиг чок чугаалаар болза, 1960-1970 чылдарда Н.Чыртапкан деп ат «Шын» солуннуң арынна-рынга доктаамал көстүр турган. Оон бижээн чүүлдери номчукчуларның сонургалын оттуруп турганын кончуг эки билер мен. Ол үе-

де Суг-Аксындан Борбай-оол Ховалыг, Чартык-Хуна Монгуш дээн ышкаш хоочун бижикчилер-биле харылзажып, арга-дуржулгазын солчуп чораанын билирим-не аргажок. Олардан үлөгер алгаш, мен республиканың солун-сеткүүлдери-биле амдыгаа дээр харыл-заамны үспейн, чогаалчы салым-чолумнуң улам-на байып кел чыдары оларның кириген үлүг-хуузу деп бодап чоруур мен. Өгбелерниң чагы-сүмези кажан кезээде өөредилгилг болур дээрзинге кижиге бүрүзү чөпшээржи боор.

Ниигилелдин, чоннуң, ак-көк Тываның бурунгаар хөгжүлдөзү дээштин солун-сеткүүлдерге шынчызы, эрес-дидими-биле бараан бооп чораан өгбелеривистин күрүне ужур-дузалыг документилери келир үениң салгалдарына мөңгө тураскаал бооп артар ужурулг. Ынчангаш Николай Чыртапканның шынзылгасын «Шын» солуннуң редакциязынга тургузар деп турар музейинге мөңгези-биле кадагалаар кылдыр дамчыдып берген мен.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

ХЕРЕК ҮҮЛГЕТКЕН УДУРТУКЧУНУ АЖЫЛЫНДАН ТҮР ХОСТААН

РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитетининг Тыва Республикада истелге эргелелининг удуртукчузунунг оралакчызының чөпшээрели-биле онза херектер талазы-биле истекчи В.М.Дадаштай Кызыл хоорайның судунче дилегни кириген. Россия Федерациязының үндүрүг албанының кожуннар аразының №1 инспекциязының даргазы Андрей Анатольевич Ананченкону ажылындан түр хостаарының дугайында ында бижээн.

В.М.Дадаштайтың ол дилээнин кол чылдагааны болза, А.А.Ананченко РФ-тиң Кеземче кодексининг 286 чүүлүнүн 2 кезээнде, 159 чүүлүнүн 3 кезээнде, 286 чүүлүнүн 1 кезээнде айыткан кем-херек үүлгедиишкннеринге каразыттырып турар. Дорту-биле чугаалаарга, удуртукчу А.А.Ананченко дээрзи бодунунг ажылдакчыларына шаңал акшазы бергеш, ол акшаны бодунга шингээдири-биле дедир алган бооп турар.

РФ-тиң Кеземче херектер чорудулгазы кодекстинг 144-45 чүүлдери-биле хыналда соонда А.А.Ананченкога хамаарыштыр кеземче херээ оттурган турда, кеземче харысалгазынга ол онашпас дээш, бодунунг үүлгеткен херээн будаары-биле бодунунг ажылдакчылары болур Б.О.Биче, В.В.Комбу, Е.К.Кү-

жүгет болгаш Д.Н.Монгуш оларга боду адап берип тургаш, меге хол үжүктөрин бижиттирген. Ында оларга акшаны шыгжаткан мен деп истелге органындан боду агарары-биле бижиткен. Ону чажыраар дээрге, бо улустар ойталааннар.

Ооң херечилери шупту Ананченкоң адаанда ажылдап турар болганда, ол кырындан ыйыдышкын кылбазы-биле ону түр када албан-дужаалындан хостаарын онза херектер талазы-биле истекчи В.М.Дадаштай негээн.

Ананченкоң камгалакчызы Е.В.Сысонов бо буруудадышкынга удурланган. А.А.Ананченко РФ-тиң үндүрүг албанының кожуннар аразының №2 инспекциязынче бир ай хуусаалыг сургакчылаашкынче чоруткан деп тайылбырлаан. Болчукчу Н.А. Баранов база Ананчен-

кону ажылындан түр халаан ажы чок деп удурланган. Ынчалза-даа прокурор Р.Э.Иргит Ананченкоң түр када сургакчылаашкыны ону ажылдан хостаарына шаптык катпас деп шийтпир үндүрген. А.А.Ананченко бодунунг албан-дужаалын соора ажыглааш, ажылдаар черинге кончук аар деп санадыр кем-херек үүлгедиишкннин кылганынга каразыттырып турар.

Бо бүгү барымдааларга даянагаш, РФ-тиң прокуратуразының чанында Истелге комитетининг Тыва Республикада истелге эргелелининг онза херектер талазы-биле истекчизи В.М.Дадаштайтың дилээн Кызыл хоорайның суду хандырган. РФ-тиң Федералдыг үндүрүг албанының кожуннар аразының №1 инспекциязының начальниги Андрей Анатольевич Ананченкоң РФ-тиң Кеземче кодексининг 286 чүүлүнүн 2 кезээнде, 159 чүүлүнүн 3 кезээнде көрдүнген кем-херек үүлгедиишкннеринге каразыттырып турары-биле ону ажылындан түр хостаар деп, суд шийтпирлээн.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ.

Аукцион эрттирерининг дугайында дыңнадыг

Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының агентилели рекреационнуг ажыл-чорудулганы боттандыраарына арга-арыг участогун хөлезилээр керээни чарарынга эргени садар талазы-биле аукцион эрттирерининг дугайында дыңнадып тур.

1. Садыглажышкынның хевири: аас-биле садыглажышкын аукциону.

2. Аукционнунг организатору: Тыва Республика-

нын Арга-арыг ажыл-агыйының агентилели.

Адреси: 667007, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Оюн Күрседи, б., 54.

Телефону: 8 (394-22) 3-63-73, факс: 2-11-37, E-mail: comles@hotmail.ru.

3. Аукционнунг чүүлү: рекреационнуг ажыл-чорудулганы боттандыраарына арга-арыг участогун хөлезилээр керээни чарарынга эргени садар:

Л/ч №	Арга-арыг участогунун кадастр дугаары	Турар чери		Кварталдың үзүп берген кезээниң №	Шөлү, (га)	Ажылгаарына чөпшээрээн хевири	А/ч эге өртээ, рубль	Долааның түнү (рубль)
		Арга-арыг ажыл-агыйы	Участоктун арга-арыг а/ч					
1.	17:04:08 05001:136	«Каа-Хем» күрүнениң албан чери	Сизим	177/1	0,6	Рекреационнуг ажыл-чорудулга боттандыраар	6788,5	6788,5
2.	17:04:08 05001:138	«Каа-Хем» күрүнениң албан чери	Сизим	177/2	0,4	Рекреационнуг ажыл-чорудулга боттандыраар	4638,8	4638,8

Арга-арыг участогун долаага салганы доктаатынмаан, кызыгаарлыг ажылгаары база доктаатынмаан.

4. Аукционга киржиринге чагылгарны кириер чери, кириер хуусаазының эгелээр болгаш доостур ай-хүнү: аукционга киржиринге чагылгарны дараа-зында адреске кириер: 667007, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, б., 54, кабинет №15, 2009 чылдың март 2-ден 2009 чылдың апрель 13-ке чедир ажылдаар үеде кээп кириер.

5. Аукционну эрттирер чери болгаш ай-хүнү: 667007, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, б. 54, кабинет 15, 2009 чылдың апрель 15-те 10.00 шакта (тус черниң үези).

6. Албан езузунунг сайты: аукцион дугайында документацияны Интернетте албан езузунунг сайты-зында салган: «www.gov.tuva.ru».

7. Аукционнунг базамы: аукцион чүүлүнүн эге өртээнден 5 %.

8. Хөлезилел дугуржулгазын чарар хуусаазы:

Аукционнунг протоколунга ат салган хүнүнден эгелеп он хонук дургузунда арга-арыг участогун хөлезилээрининг дугуржулгазын чарар.

9. Баш удур төлевири болгаш ону кириер чурумунунг дугайында медээлер: аукционга киржиринге 2009 чылдың апрель 13-ке чедир аукцион таварыштыр садып алыксап турар аукцион чүүлүнүн эге өртээнден 100% хемчээлдиг баш удур төлевири аукционнунг организаторунунг санынче албан шилчидер:

Тыва Республиканың Арга-арыг агентилели ИНН 1701041631, КПП 170101001,

р/с 4030281020000000002 ГРКЦ Национал банк ТР, Россияның банкызы Кызыл хоорай, БИК-049304001.

«Төлевириинг ады» деп одуругга «Арга-арыг аукционунга киржирининг баш удур төлевири» деп албан айтыр.

10. Аукционга киржирининг дугайында долу медээни база документацияны аукционнунг организаторундан билип ап болур Силер – (8 394 22) 3-63-73 (харылзажыр кижии – Татьяна Михайловна Ананьина).

Юбилейиңер-биле!

Өвүр кожунунунг Хандагайты сумузунда чурттап чоруур хүндүлүг, эргим, ынак ававыс **Сара Седиповна МОНГУШУН** 50 харлаан юбилейин таварыштыр изиг байыр чедирип, кадыкшылды, аас-кежики, сүт дег ак орукту база хөй санныг уругларының, уйнуктарының аразынга ам-даа хөй-хөй чылдар иштинде чурттаарын сеткиливис ханы-зындан күзевишаан, кырган-ачавыс Деспил-оол Санчының чогаадып бергени дараазында шүлүүн ававыска бараалгаттывыс.

Чоза хемниң айлаң-кужу

Чоза хемниң айлаң-кужу,
Чоннуң ынак ыраажызы
Седип Сара ырлай бээрге,
Сеткил сергеп, чырып келир.

Кожажарда чаптып оъттаан
Хоюн дозуп, ырлап чорааш,
Хову кужу хамнаарак дег,
Хоюг үнүг болган кыс-тыр.

Юбилейлиг назының-дыр,
Улус-чонунг байыр тутту,
Сүзүк ырың ырлап олур,
Чүрээң согуу чалытказын.

Бүлө туткан ынак эжиң,
Бүзүрелдиг Солаан күдээм,

Сыгыт ырын салыптарга,
Сыгырга куш адааргай бээр.

Өткүт, тода, уян үнүн
Өвүр черге чаңгыланзын!
Өстүрүп каан сүрүг малың
Өдек долуп дешкилешсин!

Улус-чоннуң ыраажызы,
Уруг-дарың авазы бооп,
Угу-төөгүң дөзөп, салгап,
Узун назы назылап көр.

Булут чок дээр хүннеп турзун,
Бузут хамчык дегбес болзун,
Бурган башкы хайыразы,
Буян кежиң өктерезин.

Хүндүткел-биле, өөнүң ээзи, хөй санныг уруглары,
уйнуктары база кырган-ачавыс Д.Д.Санчы.

«Теремок» кафени садып тур бис

Би-Хем кожунунг төвү Туран хоорайда

«Теремок» кафени садып тур бис. Харылзажыр
телефону: 89233826352.

«БИЧИИ ТАЖЫНЫ»

ТЫВА ДЫЛГА ҮНДҮРЕР

Антуан де Сент-Экзюперининг «Бичии тажы» деп эн билдингир чогаалы бо чылын тыва дылга үнер. Номну Тываның улустунг чогаалчызы Александр Даржай очулдурган. Ол оон аңгыда Александр Пушкинниң хөй-хөй чогаалдарын база тыва дылче очулдурганы-биле билдингир.

Бо чылын Тываның ном үндүрер чери ниитизи-биле 22 аңгы номну үндүрер. Бодунун сайтызын ажылдап кылырын база планнап турар. Сайтының ажыптынары-биле тыва чогаалчыларның чогаадыкчы харылзаалары улам калбарып, литературага чагылгарны Интернет таварыштыр хүлээп алыр аргалыг болурлар.

Маңаа сагындырып каары болза, 2008 чылда ном үндүрер чер 33 аңгы номну үндүрген. Оларның ниити тиражы 38 600 экзemplар. Степан Сарыг-оолдун 100 харлаанынга ооң эн билдингир чогаалы «Аңгыроолдун тоожузу» катал үндүрген. Юрий Вотяковтун «Старый двор» деп шүлүктөр чыындызын (авторнунг мөчээзининг соонда), Чечен Ирбижейниң «Ноян таңмазы» чаа тоожузу, Игорь Иргиттин «Кинчилерден сорбу» деп номун, байлак чуруктарлыг уругларга тыва улустунг тоолдарын чырыкче үндүрген.

Тыва дылда өөредилге-методиктиг литератураны база үндүрер. 2007 чылдың түннелдери-биле Тывага чүгүл 2 аңгы номну үндүргенин Россияның статистика албаны бадыткаан.

«Бичии тажыны» 1943 чылда

уругларга ном кылдыр парлап үндүрген. Ол уругларның арыг сагыш-сеткилининг, дидимининг болгаш мерген угаанының дугайында, чуртталга болгаш өлүм, ынакшыл болгаш харысалга, найырал болгаш бердинген чорук дээн ышкаш амыдыралдың кол-кол билишкннерининг дугайында чараш тоол.

Номда чуруктарны автор боду бижээн, олар база номнунг бодундан дудак чок алдарлыг. Олар номда анаа кириген чуруктар эвес, а чогаалдың бүрүн бодунуу-биле тудуш кезээ: автор боду-даа база тоолдун маадырлары-даа удаа-дараа чуруктарже эглип кээп, ол дугайында маргыжып-даа турарлар.

Антуан де Сент-Экзюперининг ном-биле таныштырылганында мындыг сөстөр бар: «Шупту улуг кижилер баштай чаштар турган болгай, чүгүл оларның ховарлары ол дугайын сактып чоруур». Ынчангаш авторнунг билдингир чогаалын төрээң дылынга база номчуп таныжар аргалыг апарганы тыва номчукчуларга езулуг белек бооп турар.

«Тува-Онлайн» медээлер агентилели.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазза.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнунг оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИДИСТЕР: ниитилел-политиктиг кидис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажыл-агый, оочулга — 2-17-09, үлөттүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuva.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катал үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 8700. Чагыл 15. Номери парлаатже дужаганы: график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчылыгга болгаш массалыг коммуникациялар херектерининг талазы-биле камчылыгга Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилдинг дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харыылаар.